II 1.512.488

Odbitka

ROCZNIKI DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH

(ANNALES D'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE)

POD REDAKCJĄ

Prof. FRANCISZKA BUJAKA i Prof. JANA RUTKOWSKIEGO

TOM III — ROK 1934

ZAÏKYN WACŁAW Wacław

BADANIA UCZONYCH ROSYJSKICH Z DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH. 1917—1933.

LWÓW 1934

SKŁAD GŁÓWNY: KASA IM. REKTORA J. MIANOWSKIEGO
INSTYTUT POPIERANIA POLSKIEJ TWÓRCZOŚCI NAUKOWEJ
WARSZAWA — NOWY ŚWIAT 72

z dubletów
Uniwersytecka
Toruniu

ROCZNIKI
DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH

POD REDAKCJĄ
PROF. DR. FRANCISZKA BUJAKA I PROF. DR. JANA RUTKOWSKIEGO

ANNALES POLONAISES
D'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE

DIRECTEURS:
PROF. DR. FR. BUJAK ET PROF. DR. J. RUTKOWSKI

W sprawach redakcyjnych adresować należy:
(Prière de bien vouloir adresser tout ce qui concerne la redaction à):

Prof. Dr. Franciszek Bujak, Lwów, Uniwersytet

lub (ou)

Prof. Dr. Jan Rutkowski, Poznań, Uniwersytet

W sprawach administracyjnych adresować należy:
(Et tout ce qui concerne l'administration à):

Prof. Dr. Franciszek Bujak, Lwów, Uniwersytet

Autorów i wydawców publikacyj z zakresu historji społecznej i gospodarczej oraz nauk pokrewnych uprasza się o nadsyłanie do redakcji egzemplarzy recenzyjnych.

Les auteurs et les éditeurs sont priés de bien vouloir envoyer sous l'adresse de la rédaction les livres relatives à l'histoire sociale et économique et à leurs sciences auxiliaires pour comtes rendus.

Cena tomu 15 zł. — Prix d'un volume 15 zł.

Z DRUKARNI L. WIŚNIEWSKIEGO WE LWOWIE, UL. OSSOLIŃSKICH 16.

ZAÏKYN WACŁAW (Lwów)

BADANIA UCZONYCH ROSYJSKICH Z DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH. 1917—1933.

RECHERCHES DES SAVANTS RUSSES CONCERNANT L'HISTORIE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE. 1917—1933.

CZĘŚĆ I — (I-RE PARTIE).

Treść. 1. Rozwój badań w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych w nauce rosyjskiej od XVII w. do rewolucji 1917 r. (Le développement des recherches concernant l'histoire sociale et économique en Russie avant la revolution 1917). — 2. Uwagi ogólne o stanie badań historycznych po rewolucji. (L'état actuel des recherches concernant l'histoire sociale et économique après la revolution). — 3. Historjografja. (Historiographie). — 4. Metodologja i filozofja dziejów społecznych i gospodarczych. (Méthodologie et philosophie de l'histoire sociale et économique). — 5. Opracowania ogólne powszechnych dziejów społecznych i gospodarczych. Dzieje świata starożytnego, Bizancjum i nowożytnej Europy zachodniej. (Histoire sociale et économique générale; histoire de l'antiquité, de Byzance et de l'Europe occidentale). — 6. Opracowania ogólne dziejów społecznych i gospodarczych Słowiańszczyzny wschodniej i Wschodu. (Histoire sociale et économique de l'Europe orientale et de l'Orient en général). — 7. Dzieje poglądów i doktryn społecznych i gospodarczych. (L'histoire des doctrines sociales et économiques).

W artykule tym uwzględniam prace uczonych rosyjskich w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych Rosji i innych krajów do r. 1917, wydane w okresie porewolucyjnym (1917—1933), tak w języku rosyjskim, jak i w innych językach. Wyjątkowo wspominam też niektóre ważniejsze prace, wydane w przeddzień rewolucji w r. 1916—1917, zwłaszcza te, które miały wpływ na badania w tymże zakresie w latach porewolucyjnych. Literatury najnowszych dziejów społecznych i gospodarczych okresu 1917—1933 r. nie omawiam zupełnie.

Podany tu przegląd oczywiście nie jest kompletny. Układając go, dążyłem nie do kompletności, ale do możliwie najwyraźniejszej charakterystyki współczesnego stanu badań rosyjskich w zakresie dziejów społecznych i go-

BIBLIOTEKA NARODOWA BN II 1.512.488
1993W217/16

spodarczych, najważniejszych prądów i najcenniejszych zdobyczy w tych badaniach. Wobec tego, starałem się głównie o uwzględnienie prac: a) mających znaczniejszą wartość naukową, b) poruszających nowe problemy, zawierających nowe ciekawe materjały, rzucających nowe światło na sporne lub niewyjaśnione zagadnienia itp. i c) najbardziej charakterystycznych, typowych dla współczesnej nauki rosyjskiej (dlatego np. stosunkowo wiele uwagi poświęcam pracom M. Pokrovskiego, Vanaga itp., chociaż nie uważam ich za szczególnie wartościowe pod względem naukowym). Niestety, niektóre wydawnictwa rosyjskie, zwłaszcza emigracyjne pozostały mi niedostępne, ze względu na brak ich w bibljotekach lwowskich; wogóle, muszę skonstatować smutny fakt, że niektóre wydawnictwa rosyjskie i niektórzy uczeni rosyjscy nie rozumieją, widocznie, potrzeby i konieczności międzynarodowej wymiany i współpracy naukowej, nie wysyłają swych wydań ani do wymiany ani do oceny, a nawet czasem nie odpowiadają na zapytania i propozycje w tym kierunku.

Przegląd najnowszych (porewolucyjnych) badań rosyjskich w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych poprzedzam krótkiemi uwagami o rozwoju badań rosyjskich w tymże zakresie w czasach dawniejszych.

Przy pisaniu tego artykułu spotkałem się z pewną trudnością przy odgraniczeniu nauki rosyjskiej od ukraińskiej, białoruskiej, gruzińskiej, żydowskiej itp. Cały szereg dość wybitnych badaczów dziejów społ. i gosp., którzy do r. 1917 pisali wyłącznie (albo prawie wyłącznie) w języku rosyjskim i wogóle pracowali, jako uczeni rosyjscy, w okresie porewolucyjnym zajęli katedry profesorskie w nowoutworzonych wyższych uczelniach ukraińskich, białoruskich itp. i wydają teraz swe prace, tak w języku rosyjskim, jak i w ukraińskim albo białoruskim, gruzińskim itp.; czasem jedno i to samo dzieło drukowało się częściowo w języku rosyjskim, częściowo w innym (np. prace M. Slabčenka „Organiazcija chozjajstva Ukrainy", S. N. Kakabadze „Iz social'no-ekonomičeskich voprosov drevnej Gruzii"). Otóż miałem pewną wątpliwość, czy należy uwzględniać w tym przeglądzie prace takich uczonych, jak D. Bagaléj, M. Maksimejko, J. Malinowskij, M. Vasilenko, M. Slabčenko, związanych w ost. latach więcej z nauką ukraińską, niż z rosyjską; podobneż wątpliwości miałem w stosunku do prac Dovgjalla, Tovstolesa i niektórych innych, piszących teraz przeważnie albo wyłącznie po białorusku, do prac Kakabadze, Gruzina, związanego jednak po części z nauką rosyjską itd. Z prac tych badaczów zaznaczyłem tutaj, wydane w języku rosyjskim, a nadto wyjątkowo wspomniałem niektóre inne ważniejsze (przeważnie notując je tylko w przypiskach).

W transkrypcji tytułów prac, pisanych w języku rosyjskim (albo też po ukraińsku), wszędzie trzymałem się ściśle przepisów transkrypcji z jednym tylko wyjątkiem: mianowicie zamiast „*x*", wszędzie pisałem „*ch*") zaproponowanych przez prof. J. Bidla, przyjętych przez szereg filologów i wydawnictw filologicznych polskich i innych słowiańskich. W tejże transkrypcji podawałem nazwiska uczonych rosyjskich; w tych wypadkach, gdy uczeni rosyjscy sami używają innej transkrypcji łacińskiej swych nazwisk, podawałem w nawiasie także ich nazwiska też w transkrypcji używanej przez nich samych, np.: Rostovcev (Rostovtzeff), Miljukov (Milioukov) itp. Imiona podawałem w tłumaczeniu polskiem.

I. ROZWÓJ BADAŃ W ZAKRESIE DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH W NAUCE ROSYJSKIEJ OD XVII W. DO REWOLUCJI 1917 R.

Nauka historyczna w Rosji, jak i w innych krajach, przez dłuższy czas główną uwagę poświęcała wypadkom i zjawiskom życia politycznego, zatrzymując się tylko rzadko i przeważnie przygodnie na stosunkach społecznych i gospodarczych. Pierwszymi rosyjskimi pisarzami historycznymi, którzy zwrócili specjalną uwagę na stosunki społeczne i po części też gospodarcze w Rosji, byli książę Andrzej Kurbskij († 1853), autor znakomitej „Istorii knjazja velikago Moskovskago děl" i zwłaszcza Grzegorz Kotošichin († 1697). Praca ostatniego „O Rossii v carstvovanie Alekséja Michajloviča" mieści niezwykle bogaty materjał do dziejów społecznych i gospodarczych Rosji XVII w. Nie byle jaką wartość dla dziejów społecznych i gospodarczych Rosji ma działalność naukowa wybitnego historyka XVIII wieku Bazylego Tatiščeva (1686—1750); zwłaszcza ważnem dla nauki rosyjskiej historycznej było wyświetlenie w jego pracy sprawy przytwierdzenia włościan do ziemi w państwie moskiewskiem. Pewne znaczenie dla wyjaśnienia różnych zagadnień dziejów społecznych i gospodarczych miały opracowania ogólne historji rosyjskiej M. Ščerbatova (1733—1790) i J. Boltina (1735—1792), wydane w drugiej połowie XVIII w. W tymże czasie pojawiły się w Rosji pierwsze monograficzne prace z dziejów społecznych i gospodarczych rosyjskich, np. prace z historji szlachty ukraińskiej i wielkoruskiej (Grz. Poletyki, G. F. Millera, A. Knjazeva i in.), z historji handlu (prace Čulkova i in.), liczne opisy historyczno-statystyczne różnych krajów i gubernij Rosji itd. Osobno trzeba wspomnieć o szeregu monograficznych szkiców historyczno-ekonomicznych M. Ščerbatova i o bardzo ciekawem dziele Andrzeja Bolstova (*1738—† 1833) „Pamjatnik prošedšich vremen" (wydanem dopiero w latach 1871—73), które jest obecnie jednem z głównych źródeł dziejów społ. i gosp. Rosji XVIII w. — W drugiej połowie XVIII w. rozpoczęto w Rosji także wydawanie histor. materjałów źródłowych, m. in. też dotyczących dziejów społ. i gosp. Wybitne zasługi ma na tem polu Mik. Novikov (* 1744—† 1818; porów. jego wyd. „Drevnjaja Rossijskaja Vivliofika", 1773—75; 1788—91 i in.).

Z początkiem XIX w. ilość podobnych monografij wzrosła (m. in. ukazały się prace J. F. Kruga o pieniądzu staro-ruskim,

które wywołały ożywioną polemikę, praca M. Kačenovskiego o smerdach itd.). Od r. 1816 zaczęła wychodzić znakomita „Istorija Gosudarstva Rossijskago“ Mik. Karamzina, która miała przełomowe znaczenie w rozwoju rosyjskiej nauki historycznej. Przyniosła ona też pewne cenne dane do dziejów społecznych i gospodarczych w Rosji i zawierała nieraz bardzo trafną i głęboko obmyśloną analizę stosunków społecznych (np. stanu włościan w Rosji w czasach dawniejszych), ale przeważnie oświetlała historję polityczną, dzieje państwa. Przeciw temu jednostronnemu ujęciu historji wystąpili z ostrą krytyką Mik. Polevoj i Mik. Ustrjalov, którzy żądali, żeby historja Rosji była historją ludu, społeczeństwa, narodu rosyjskiego, a nietylko państwa; zresztą sami oni w tym kierunku niewiele zrobili. Natomiast wielkie znaczenie miała praca J. G. Ewersa „Das älteste Recht der Russen“ (Dorpat, 1826), która wysunęła teorję istnienia „ustroju rodowego“ na Rusi w okresie dotatarskim, a po części i w okresie jarzma tatarskiego. Teorja była mylną, ale wywołała długi szereg studjów, wyjaśniających to zagadnienie, przez dłuższy czas będące przedmiotem sporu. Głównymi zwolennikami teorji istnienia „rodowego bytu“ w starej Rusi byli K. Kavelin i S. Solov'ëv; natomiast, najostrzej krytykowali ją słowianofile z K. Aksakovem na czele. W drugiej ćwierci XIX w. rozpoczęła się w Rosji wogóle różnostronna praca w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych: szereg prac pojawiło się w dziedzinie historji ustroju społecznego starej Rusi i Rosji (Passeka, Kostomarova, K. Aksakova, Běljaeva, Michajlova, Tjurina i in.) oraz Europy zachodniej (prace Granovskiego, Kudrjavceva i in.), również specjalne monografje z dziejów włościan (Aksakova, Běljaeva, Pogodina), kozaków (Kostomarova), szlachty (Markeviča), miast i mieszczan (Běljaeva, Kostomarova, Michajlova, Passeka), z historji własności ziemskich kleru (Miljutina i in.), pieniądza, kredytu, finansów (Běljaeva, Gagemejstera (Hagemeistera), Zabłockiego, Kazanskiego, Lamanskiego, D. Tolstoja i in.), z historji ruchów społecznych (prace Kostomarova i in.). Pod wpływem historjozofji idealistycznej niemieckiej powstały w tymże okresie w rosyjskiej nauce historycznej pierwsze wyraźne kierunki ideologiczne: t. zw. „szkoła historyczno-prawnicza“ (Kavelin, Solov'ëv, Čičerin i in.), słowianofile kijowscy (poprzednikiem i zwiastunem tego kierunku był Passek,

a najwybitniejszymi przedstawicielami — Kostomarov i Kuléš (Kuliš) w pierwszym okresie jego pracy naukowej; do niegoż należał Mordovcev i in.) i słowianofile moskiewscy (K. i I. Aksakovy, Běljaev, Leškov, I. Kirčevskij, Chomjakov, Samarin i in.). Wielką zasługą słowianofilów było zwrócenie uwagi na życie ludu, włościaństwa, wyjaśnienie wielu zagadnień życia społecznego i gospodarczego starej Rusi, państwa Moskiewskiego, Rusi „litewskiej“ i Ukrainy kozackiej; ujemną stroną słowianofilów, jako historyków, były pewna jednostronność, nieraz tendencyjność nawet, które były wynikiem przystosowania przez nich wiadomości historycznych do naprzód ułożonych koncepcyj i schematów. Stąd pochodziły idealizacja starej Rusi (u wszystkich słowianofilów), państwa Moskiewskiego, znakomitej „obščiny“ włościańskiej, z jej wspólną, „obščinną“ własnością ziemską (u słowianofilów moskiewskich), różnych ruchów ludowych, włościańskich, kozackich itd. (u słowianofilów kijowskich), jednostronne przedstawienie „charakteru narodowego“ ludu rosyjskiego wzgl. ukraińskiego i idealizacja tego ludu itd. Szkoła historyczno-prawnicza miała już trzeźwiejsze zapatrywania, ale i jej przedstawicielom szkodziło wiele przystosowywanie konkretnych faktów historycznych do naprzód ułożonych koncepcyj. Nawet S. Solov'ëv, jeden z najbardziej utalentowanych historyków rosyjskich, oddał pewną daninę schematyzmowi swej epoki: zastosowując w badaniu faktów konkretnych metody pozytywne, w systematycznych koncepcjach szedł drogą aprjorycznego rozumowania, dostosowując do naprzód obmyślonych schematów materjał, zdobyty badaniem pojedyńczych zjawisk historycznych.

W trzeciej ćwierci XIX w. w badaniach uczonych rosyjskich w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych zauważa się już bardzo znaczny postęp. Przedewszystkiem powstała w tym okresie, jako osobna i nowa w Rosji nauka, „historja ekonomji politycznej“, zawierająca zarówno dzieje gospodarstwa społecznego i dzieje doktryn ekonomicznych. Najwybitniejszymi przedstawicielami jej w tym okresie stali się Babst, Vernadskij, Bunge, Ivanjukov i najsłynniejszy z nich, A. Čuprov. Równocześnie, głównie dzięki Jul. Jansonovi[1]) i Al. Čuprovovi, wysoki

[1]) Vlijanie reformy 1861 g. na sel'skoe chozjajstvo i chlebnuju torgoviju v jugo-zapadnych gubernijach. Trudy Wol'no-Ekonomicz. Obščestva, 1868, IV; Opyt izsledovanija o kresť janskich nadělach i platežach [1]1877, [2]1881;

poziom osiągnęła statystyka historyczno-ekonomiczna. Dzięki badaniom historyków prawa — Sergěeviča, Vladimirskiego-Budanova, Zagoskina, Leontoviča. i in., wyjaśniono w ogólnych zarysach dzieje ustroju społecznego starej Rusi i Rosji, a po części też i Wielkiego Księstwa Litewskiego; równocześnie Antonovič, Lazarevskij i in. rozpoczęli poważne badania w zakresie dziejów społecznych Ukrainy kozackiej; Iv. Lučickij prowadził szeroko zakrojone i doskonałe pod względem metodologicznym badania dziejów społecznych i gospodarczych Europy zachodniej; Čičerin, obok cennych prac z historji społecznej starej Rusi i Rosji, napisał swój znakomity podręcznik dziejów doktryn społecznych i politycznych. Cały szereg innych uczonych pracował nad różnemi innemi zagadnieniami i działami dziejów społecznych i gospodarczych. M. Pogodin propagował zastosowanie metody historyczno-statystycznej, Stojanov tworzył początki t. zw. socjologji genetycznej, nakoniec Sergěevič w swem dziele o „metodach nauk politycznych" uzasadniał podstawy metody historyczno-porównawczej i wogóle metod pozytywnych w naukach społecznych, historycznych, prawniczych itd.

Ściśle pozytywnych metod w swych badaniach trzymał się wówczas już cały szereg wybitnych badaczów dziejów społecznych i gospodarczych, jak np. Babst, Vernadskij, Čuprov, Janson, Lučickij, Vladimirskij-Budanov i wielu innych. Jednak, obok pozytywistycznego kierunku, istniał w dalszym ciągu też kierunek idealistyczny, reprezentowany z początku przez słowianofilizm, a następnie przez „narodničestvo" w dwóch jego odmianach: bardziej umiarkowanej „szkole kijowskiej" (Antonovič, Lazarevskij, A. Efimenko, Evarnickij i później liczni uczniowie Antoniviča, m. in. Bagalěj, Golubovskij i in.; z tej „szkoły" wyszedł też najwybitniejszy przedstawiciel współczesnej historjografji ukraińskiej Mich. Hruševśkyj) i skrajnym „socjaliźmie ludowym" (Černyševskij, Lavrov, Južakov, później — Michajlovskij, Ivanov-Razumnik, Černov i wielu innych); obydwie odmiany stanowiły dalszy etap w rozwoju słowianofilizmu, rozwijając (i poniekąd doprowadzając do absurdu) myśli słowianofilów o zupełnej odrębności procesu historycznego Rosji, oraz idealizacji ludu, zwłaszcza włościaństwa rosyjskiego, ruchów ludo-

Sravnitel'naja statistika Rossii i zapadno-evropejskich gosudarstv, t. I. [1]1878, [2]1893; t. II. — 1880; Teorija statistiki [1]1885, [2]1887, [3]1891.

wych, a przedewszystkiem „obščiny“ włościańskiej, w której skłonni byli widzieć realizację swych ideałów socjalistycznych; „narodniki“ — socjaliści przyjmowali poniekąd od słowianofilów nawet ich mesjanizm rosyjski, przekształcając go tylko w formę socjalistyczną. Ale dla badań w zakresie dziejów gospodarczych i społecznych Rosji „narodničestvo“ przyniosło wielkie korzyści, wyświetlając rozwój stosunków wiejskich, dzieje gospodarstwa włościańskiego, „obščiny“ itd., mimo to, że wnosiło w swe badania składniki tendencyjno-idealistyczne.

Największy rozwój osiągnęły w Rosji badania dziejów społecznych i gospodarczych w ostatniej ćwierci XIX w. oraz w pierwszych latach XX w., do rewolucji rosyjskiej 1917 r., która zadała ciężkie ciosy wogóle całej nauce rosyjskiej[2]). Co do głów-

[2]) Charakterystyka rosyjskiej nauki dziejów społecznych i gospodarczych w tym okresie (1875—1916), nawet najkrótsza, zajęłaby zbyt dużo miejsca (na to potrzebny byłby osobny i to dość długi artykuł). Wobec tego ograniczamy się tu do wymienienia wybitniejszych badaczów rosyjskich różnych działów historji społecznej i gospodarczej, którzy pracowali w tym okresie.

Dzieje społeczne i gospodarcze Europy zach. opracowywali w wymienionym okresie: M. Kovalevskij, Vinogradov, Vipper, Karěev, Lučickij, Vasil'evskij, Čuprov, Janžul, Afanas'ev, Fortinskij, Gol'cev, V. F. Levitskij, Petruševskij Sobolev, później także D. Egorov; Gol'din, Kulišer, Tarle i in., dziejami społ. i gosp. starej Grecji i Rzymu zajmowali się: Buzeskul, Grevs, Komarovskij, K. N. Uspenskij, Vinogradov i in., dziejami społ. i gosp. Bizancjum: Vasil'evskij, Teod. Uspenskij, K. N. Uspenskij, Pančenko i in.

Dziejom ustroju społecznego Słowiańszczyzny wschodniej (starej Rusi, W. Księstwa litewskiego, Rusi halickiej, Ukrainy kozackiej, Rosji) poświęcali swe prace: Antonovič, Bagalěj, Bestužev-Rjumin, D'jakonov, A. Efimenko, P. Efimenko, Jasinskij, Juškov, Ključevskij, Latkin, Leontovič, Liubavskij, Pavlov-Sil'vanskij, Platonov, Plochinskij, Pokrovskij, Rožkov, Vasilenko, Vladimirskij-Budanov i in., później także Debol'skij, Gněvušev, Lappo, Přesnjakov, Storožev i in.

Dzieje gospodarcze Słowiańszczyzny wschodniej (w ujęciu mniejwięcej ogólnem opracowywali: Dovnar-Zapol'skij („Očerk istorii russkago narodnago chozjajstva“, Kijów, 1911; „Očerk istorii ekonomičeskogo stroja drevnej Rusi“ i in.), Lappo-Danilevskij, Miklaševskij, Prokopovič, Pokrovskij, Rožkov, następnie także Kataev, Maslov, Bachrušin (dzieje gosp. starej Rusi), Gněvušev (dz. gosp. Nowogrodu) itd.

Dziejami doktryn społecznych i gospodarczych zajmowali się: Ivanjukov, Čuprov, V. Levitskij, Miklaševskij, M. Kovalevskij, Tugan-Baranovskij, Fatěev, Novogorodcev, Plechanov, Svjatlovskij, Ščeglov i in.; specjalnie doktrynami rosyjskiemi interesowali się: Ivanov-Razumnik, Semevskij, po części Tugan-Baranovskij i niektórzy inni.

nych kierunków w nauce rosyjskiej dziejów społecznych i gospodarczych w tym okresie, można rozróżnić ich cztery: „narodni-

Specjalne monografje z dziejów włościan (w Słowiańszczyźnie wschodniej) pisali: Annenskij, Antonovič, Wiktor Barvinskij, Bogoljubov, Bogučarskij, D'jakonov, Dovnar-Zapol'skij, Evreinov, Ignatovič, Ivanjukov, Kal'nev, Kizevetter, Ključevskij, Kločkov, Kornilov, M. M. Kovalevskij, Kuźmin-Karavaev, Lazarevskij, Leontovič, Mjakotin, Novickij, Obninskij, Pěšechonov, Prokopovič, Mik. Semënov, Semevskij, Tugan-Baranovskij, Vasilenko i inni. Dziejom „obščiny" włościańskiej specjalną uwagę poświęcili: A. Efimenko, M. M. Kovalevskij, Lučickij, Maslov, Mislavskij, Oganovskij, Sergěevič, Sokolovskij i szereg innych badaczów. Dzieje „chołopów" (niewolników) wyświetlali w swych pracach: D'jakonov, Ključevskij, Engel'mann, Jasinskij, Pavlov-Sil'vanskij, V. Egorov, Šumakov, Tel'berg, Udincev (ostatni właściwie zajmował się głównie staro-ruskimi „zakupami", ludnością wpół-niewolną) i in.

Dzieje wyższych warstw społecznych (bojarów staro-ruskich, bojarów i in. „służilych ljudej" moskiewskich, panów i szlachty litewskich, starszyzny ukraińskiej, dworzan rosyjskich itd.) opracowywali: Antonovič, A. Efimenko, Ditjatin, Ključevskij, Lazarevskij, Lichačëv, Dymitr Miller, Mjakotin, Zagoskin i in., później także Kločkov, Korf, Storožev i inni; dzieje duchowieństwa: metropolita Makarjusz Bulgakov, Znamenskij, Dobroklonskij, Dianin, Lebedincev, Dokučaev-Baskov, Antonovič, O. Levickij i in. O majątkach i gospodarstwie klasztorów, biskupów, kościołów itd. pisali: Budilovič, Golubinskij, Grekov, Verchovskij, Znamenskij, Ključevskij, Nikol'skij, Rožděstdenskij, Špakov i in.

Bardzo wiele prac poświęcili historycy rosyjscy w tym okresie dziejom własności ziemskiej, m. in.: Sergěevič, Vladimirskij-Budanov, Rožděstvenskij, Bagaturov, Efimenko, Janson, Linničenko (specjalnie opracowywał dzieje własności ziemskiej na Rusi halickiej): Mjakotin, Nezabitovskij, Novickij, Vasilenko i wielu innych, później także Bazanov, El'jaševič, Fortunatov, Got'e, P. Ivanov, Oganovskij, Ososov, Ostrovskaja, Pankov, Sedešev, Veselovskij i szereg innych.

Bardzo liczne były również badania z historji Żydów, nad którą pracowali m. in.: Beršadskij, Leontovič, Gradovskij, książę Golicyn, Dubnov, Gessen, Berchin, Darevskij, Gol'dštein, Korobkov, Oršanskij, Šugorov, Višnicer i wielu innych. Stosunkowo mniej prac było z historji miast, mieszczan, samorządu i prawa miejskiego i t. p., chociaż i w tym zakresie były prace bardzo cenne, np. Ditjanina, Kizevettera, także Antonoviča, Karpowa, A. Kistjakovskiego, Vladimirskiego-Budanova i t. d., albo np. cenne monograficzne opracowania dziejów oddzielnych miast: Moskwy (Zabělina), Charkowa (Bagaléja i Millera), Wilna (trochę słabsze — Vasil'evskiego) i t. d. Dzieje przemysłu (wsch. słowiańskiego) badali Tugan-Baranovskij, Janżuł, Kataev, Leontovič, Miljukov, Rudčenko, Timirjazev, Voblyj i in. (Janżuł i Voblyj zajmowali się nadto dziejami przemysłu fabrycznego w Polsce zaboru rosyjskiego). Dzieje handlu wyświetlali w swych pracach monograficznych: Berežkov, Kataev, Kolomenskyj, Kozłovskij, Muljukin, Nikolaev, Rudčenko, Vasil'evskij, Verzilov (specjalnie zajmował się dziejami handlu w W. Księstwie litewskiem) i wielu innych;

čestvo", marksizm, pozytywizm w jego czystej postaci i pozytywizm, połączony z idealizmem krytycznym, czyli inaczej mówiąc, „idealistyczny (lub etyczny) pozytywizm" [3]).

Osobne miejsce pod względem ideologiczno-metodologicznym zajmował wśród historyków rosyjskich ostatniej ćwierci XIX i począt. XX w. Bazyli K l j u č e v s k i j, który stworzył całą „szkołę" historyczną i wogóle miał bardzo wielki wpływ w rosyjskiej nauce historycznej właśnie przez zwrócenie szczególnej uwagi na dzieje gospodarcze i znaczenie ich w całym procesie historycznym wogóle. Sam Ključevskij nie był metodologiem, ale całą swoją pracą naukową tworzył nowe drogi i nowe metody w rosyjskiej nauce historycznej. U Ključevskiego można zauważyć niektóre wspólne rysy z marksizmem, przedewszystkiem, rozumie się, przywiązywanie wielkiej wagi do czynnika gospodarczego w procesie historycznym. Nie był to jednak wpływ Marxa i jego naśladowców. Ključevskij był zupełnie wolny od „monistycznego" rozumienia historji Marxa i całego szeregu jego wywodów i hipotez aprjorycznych. Ključevskij był w daleko większym stopniu pozytywistą, niż Marx i marksiści. Jednak i jemu nie udało się zupełnie wyzwolić się od pewnego schematyzmu i aprjorycznych tez, które ujemnie odbiły się na jego pracach. Od Solov'eva np. przyjął on zupełnie bezkrytycznie hipotezę o przesiedleniu Polan kijowskich na północny wschód, w dorzecze Oki i górnej Wołgi, skąd wypływał wniosek, że historja księstwa Suzdalsko-Władimirskiego i następnie państwa Moskiewskiego stanowiła dalsze etapy procesu historycznego, rozpoczętego na Rusi południowej. Tymczasem badania dziejów społecznych i gospodarczych Rusi południowej X—XII w. i Rusi północno-wschodniej XII—XIV w. samegoż Ključevskiego wykazywały istnienie między niemi różnic, które powinny były wykluczyć samą możliwość połączenia dziejów Rusi południowej

dzieje finansów rosyjskich — Blioch, Bondarenko, Kaufman, Krasik, Miljukov, Nezabitovskij, Zak i in.; dzieje pieniądza w starej Rusi i w Rosji — Ključevskij, Mroček-Drozdovskij, Rostislavov, Svjatlovskij, Iv.-Tolstoj, Černev i in.; dzieje ruchów społecznych (wsch.-słowiańskich) — Antonovič, Platonov, Šul'gin, Zercalov, Dubrovin, Jankovlev, Kornilov, Maslov, Prokopovič, Veselovskij i szereg innych.

[3]) Terminu tego używam w ślad za D. Č y ž e v s k i m, który określa nim, mojem zdaniem, bardzo trafnie, światopogląd filozofa rosyjsko-ukraińskiego Pamfila J u r k e v i č a (porów.: D. Čyževśkyj: Fil'osofija na Ukraïni. Praha, 1926, s. 122).

X—XII w. i Rusi półn.-wschodniej XII—XIV w. w jeden proces historyczny. Ale Ključevskij na to się nie odważył i tylko podkreślił *bardzo dziwne* zmiany, które zaszły w organizacji społeczno-gospodarczej ludności ruskiej po jej rzekomem przesiedleniu się z południa na północny wschód [4]). W każdym bądź razie, mimo pewnego niedociągnięcia, wywołanego nieprzezwyciężonym wpływem aprjoryczno-schematycznych koncepcyj Solov'eva, działalność naukowa Ključevskiego miała bardzo dodatni wpływ na rozwój badań w zakresie dziejów społ. i gosp. Rosji.

Natomiast znaczenie marksizmu w rosyjskiej nauce historycznej w okresie dorewulocyjnym było bardzo szczupłe. Tylko przez stosunkowo krótki okres czasu (w końcu XIX w.) marksizm chwilowo zdobył większy wpływ wśród historyków rosyjskich. Wówczas zachwycali się nim, zresztą niedługo, nawet tacy ekonomiści, jak Tugan-Baranovskij i Struve, którzy jednak następnie przeszli od marksizmu do pozytywizmu, wzgl. do „pozytwizmu idealistycznego". Wiernymi do końca marksizmowi pozostali tylko Plechanov, Pokrovskij i Rožkov, których prace jednak grzeszą zbyt wyraźną tendencyjnością i schematyzmem (zob. niżej). W okresie dorewolucyjnym wpływ ich na badania naukowe był znikomy; ale po rewolucji poglądy i prace ich, zwłaszcza Pokrovskiego, otrzymują natomiast w Rosji sowieckiej znaczenie najbardziej autorytatywnych, nie dzięki swej wartości naukowej, ale z nakazu władzy politycznej.

Głównemi ośrodkami pozytywizmu w czystej postaci w rosyjskiej nauce historycznej w ost. ćwierci XIX i na pocz. XX w. były „szkoła petersburska", którą najwybitniej reprezentowali Sergěevič, Bestužev-Rjumin, Vasil'evskij, Platonov, Spicyn, Přěsnjakov, Pavlov-Sil'vanskij i in., oraz „historyczno-ekonomiczna szkoła kijowska", której twórcą był Lučiskij; z niej wyszli m. in. Petruševskij, Molčanovskij, Ljubovič, Kljačin i in. Do „szkół" pozytywistycznych (pod względem metodologicznym) można też zaliczyć „historyczno-prawniczą szkołę kijowską", która m. in. szczególną uwagę zwracała na dzieje społeczne, a po części też

---

[4]) W rzeczywistości przesiedlenia tego, jak wykazały badania archeologiczne, wcale nie było (zob. niżej). Porów.: A. Přěsnjakov: Obrazovanie Velikorusskago gosudarstva, 1920.

gospodarcze Wielkiego Księstwa litewskiego. Najwybitniejszym przedstawicielem tej „szkoły" był M. Vladimirskij-Budanov, pod kierownictwem którego rozpoczęli swoją działalność naukową znani historycy prawa i stosunków społecznych J. Malinovskij, Mik. Maksimejko, J. Demčenko, M. Jasinskij i in.

Obok pozytywizmu w jego czystej postaci, po części już przy końcu XIX, a głównie na pocz. XX w. rozwinął się w Rosji „pozytywizm etyczny, czyli idealistyczny", który w badaniu konkretnych zjawisk historycznych korzysta z metod pozytywistycznych, ale równocześnie podkreśla konieczność oceny etycznej zjawisk natury społecznej. Kierunek ten powstał oczywiście wskutek skrzyżowania się wpływów pozytywizmu z wpływami „narodničestva" oraz niektórych prądów filozoficznych — neokantjanizmu, filozofji Lotzego Wł. Solov'eva i in. Zasady „pozytywizmu etycznego" głosił Włodz. Levitskij w pracy swej o metodach nauk ekonomicznych już w 1880-ych latach; następnie rozwinęli je dokładniej i gruntowniej Tugan-Baranovskij, Bogdan-Teodor Kistjakovskij i inni.

II. UWAGI OGÓLNE O STANIE BADAŃ HISTORYCZNYCH PO REWOLUCJI.

Rewolucja bolszewicka stworzyła olbrzymi przełom w rozwoju rosyjskiej nauki historycznej wogóle a nauki dziejów społecznych i gospodarczych specjalnie. Z jednej strony rewolucja wniosła pewne ożywienie w życie naukowe rosyjskie, a specjalnie w badania w zakresie dziejów społecznych i gospodacrzych. Zagadnienia społeczne i gospodarcze stały się bardzo aktualne, a rozwiązywanie ich nieraz wymagało wyświetlenia ewolucji historycznej stosunków społecznych i gospodarczych. Jednak w tej aktualności nauki dziejów społ. i gosp. tkwiło i tkwi również wielkie niebezpieczeństwo, gdyż przez to w badania naukowe wnosi się element subjektywny, — rzecz pożądaną i oczekiwaną w przyszłości, wpływającą na oświetlenie i rozumienie czasów dawniejszych, i t. d. W Rosji sowieckiej na badania w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych zwrócono tem większą i baczniejszą uwagę, że cała ideologja zwycięzców rewolucyjnych, komunistów — marksizm, gruntuje się właśnie na wywodach z dziejów społecznych i gospodarczych. W każdymbądź razie, mimo

bardzo niesprzyjających warunków wewnętrznych (jak wojny domowe, głód i t. d.), w pierwszych latach (zwłaszcza ok. 1920—1923 r.) okresu porewolucyjnego spostrzegamy w Rosji szerokie rozbudowanie pracy naukowej wogóle, a w zakresie dziejów społ. i gosp. specjalnie. Powstało wówczas wiele nowych instytucyj naukowych i wyższych uczelni, do których zaproszono wielu nowych pracowników naukowych; zwrócono szczególną uwagę na zbiory archiwalne. Pracę naukową prowadzono energicznie, tworzono szerokie plany działalności naukowej na przyszłość, wydrukowano szereg cennych prac. Coprawda, ogólne przesilenie gospodarcze i finansowe bardzo mocno przeszkadzało rozwojowi nauki (kilku uczonych zginęło z głodu). Po kilku latach szerokiego rozbudowania nauki poczęła się pewna reakcja; ze względów oszczędnościowych zamknięto wiele z nowoutworzonych katedr, instytucyj naukowych i uczelni wyższych, zredukowano znaczną część pracowników naukowych. Wskutek braku pieniędzy i papieru ograniczono wydawnictwa (przez brak papieru nie mogły wyjść albo wyszły w skróconej formie niektóre bardzo cenne prace). Ale wszystkie te wewnętrzne przeszkody nie zdołałyby same obniżyć tempa i wartości pracy naukowej w Rosji, gdyż uczeni rosyjscy z prawdziwem bohaterstwem znosili nędzę a nawet głód oraz inne ciężkie warunki, nie przerywając swej działalności naukowej.

Gorszym ciosem dla nauki w Rosji było ograniczenie, a następnie zupełne zniszczenie swobody badań naukowych. Już w pierwszych latach po rewolucji rządowe koła sowieckie zażądały od historyków, ekonomistów i prawników wykładów i pracy naukowej w duchu marksistowskim. Jednak do r. 1923 żądania te spełniały się tylko częściowo. W latach 1920—1923 istniał w Rosji cały szereg swobodnych wydawnictw prywatnych, które wydawały nieraz prace historyczne, socjologiczne, historjozoficzne i t. p., zupełnie sprzeczne z ideologją marksistowską albo nawet zawierające otwartą krytykę marksizmu (np. prace Pitirima Sorokina, R. Vippera i szereg innych). W r. 1923 wydawnictwa prywatne zostały zamknięte. Równocześnie rząd sowiecki wydalił za granicę liczną grupę wybitnych historyków, socjologów, historjozofów i in. uczonych rosyjskich, nieprzychylnych systemowi sowieckiemu i marksizmowi. Od tego czasu już kategorycznie wzbroniono, a w znacznym stopniu wprost uniemożliwiono zastosowanie w pra-

cach naukowych i wykładach w wyższych uczelniach innej ideologji i innych metod, prócz marksistowskich. Wyjątek do pewnego stopnia robiono tylko dla niektórych najwybitniejszych uczonych, którym do czasu pozostawiano pewną swobodę w pracy naukowej. Nakoniec w r. 1930 w Rosji sowieckiej już do reszty zlikwidowano wszelkie prądy w nauce historycznej, niezgodne z markso-leninizmem: najwybitniejszych historyków nie-marksistów, m. in. Platonova, Ljubavskiego, Rożdestvenskiego, Bachrušina, Got'e, Zaozerskiego i in. aresztowano i wyprawiono na zesłanie lub nawet do taborów koncentracyjnych sołowieckich albo syberyjskich; równocześnie przeprowadzono radykalną reformę instytucyj i uczelni wyższych, a przy tem wydalono z nich wiele pracowników naukowych, nie trzymających się w swych pracach i wykładach ideologji markso-leninizmu.

Ale, mimo wszystko, w Rosji porewolucyjnej, zwłaszcza do r. 1930, wydano wiele ciekawych i nawet cennych prac z zakresu dziejów społecznych i gospodarczych. Opracowywano przeważnie dzieje społ. i gosp. Rosji, zwłaszcza XVIII—XX w.; badania nad dziejami społ. i gosp. Ukrainy, Białorusi, Kaukazu i t. d. przeszły przeważnie w zakres pracy odpowiednich — ukraińskich, białoruskich, gruzińskich i t. p. instytucyj i wydawnictw naukowych (zresztą, jak zaznaczyliśmy, wyraźnej granicy między nauką historyczną rosyjską a ukraińską. białoruską, gruzińską i t. d. nie da się ustalić); prac z dziejów społ. i gosp. Zachodu, zasługujących na uwagę wyszło stosunkowo mało.

Z różnych działów historji społ. i gosp. szczególną uwagę poświęcano dziejom ruchów społecznych, włościańskich i robotniczych, następnie dziejom kolonizacji, przemysłu i klasy robotniczej, handlu, włościan, rolnictwa i własności ziemskiej. We wszystkich tych dziedzinach ukazało się wiele nowych prac, często opartych na ciekawym, niewykorzystanym dotychczas materjale. Prac z historji idej i doktryn społecznych i gospodarczych pojawiło się wiele, ale wartość ich prawie zawsze jest minimalną. Prac z historji miast, jak i w okresie dorewolucyjnym, drukowano mało, co zresztą tłumaczy się stosunkowo małem znaczeniem miast w dziejach Rosji. Bardzo zmniejszyła się liczba prac z historji Żydów, przed rewolucją bardzo starannie opracowywanej w Rosji. Prawie zupełnie znikła historja duchowieństwa, natomiast z historji gospodarstwa klasztorów wyszło kilka nowych prac bardzo cennych.

Naogół, najcenniejsze są te prace, które podają nowy materjał archiwalny; natomiast prace o szerokiej syntezie, zwłaszcza pretendujące do ustalenia „praw" historycznych lub socjologicznych, w większości są jednostronne i słabe. Działalność naukowa w okresie porewolucyjnym skoncentrowała się w Rosji przeważnie w stolicach — Moskwie i Petersburgu (Leningradzie); prowincja wnosiła stosunkowo mało dorobku naukowego.

Inny charakter, niż w Rosji, miała działalność naukowa w zakresie dziejów społ. i gosp. uczonych rosyjskich na emigracji. W przeciwieństwie do Rosji, gdzie uniemożliwione zostało swobodne szukanie nowych dróg w metodologji i filozofji dziejów społ. i gosp., na emigracji naodwrót w tej dziedzinie widzimy wielkie ożywienie. Obok dawniejszych rosyjskich prądów historyczno-ideologicznych (pozytywizmu, etyczno-pozytywistycznego kierunku, socjalizmu ludowego i t. d.), powstały na emigracji nowe kierunki historyczno-ideologiczne — o charakterze mniej lub więcej zachowawczym i chrześcijańskim, zbliżające się jednak równocześnie do socjalizmu państwowego [5]).

Najbardziej skrystalizowały się zpośród tych kierunków *eurazjanizm,* kierunek przeważnie teoretyczno-historjozoficzny, i *młodorosjanizm,* kierunek bardziej polityczny, ale również opierający się na historjozofji społeczno-gospodarczej. Kierunki te stanowią niejako nową formę rosyjskiego romantyzmu historycznego, z wyraźną też skłonnością do mesjanizmu rosyjskiego — i to właśnie w dziedzinie społecznej i gospodarczej; podobnie, jak słowianofile i „narodniki", eurazjaniści i młodorosjanie wierzą w istnienie osobnych dróg dziejowych Rosji, oraz niejako w osobną „misję" dziejową Rosji, polegającą na rozstrzygnięciu przez Rosję najcięższych zagadnień społeczno-gospodarczych; tylko że drogę do rozstrzygnięcia tych zagadnień widzą

---

[5]) Właściwie kierunki te nie są zupełnie nowe. W XIX w. cały szereg myślicieli rosyjskich, bardzo wybitnych i utalentowanych ,jak np. K. Leont'ev, Danilevskij, Strachov, Tichomirov i in. (a również i niektórzy ze słowianofilów) rozwijali podobne ideje, zlekceważone jednak przez współczesne im pokolenia, ale odnalezione z zapomnienia przez emigrację rosyjską. Związki ideologiczne między myślicielami rosyjskimi XIX w. kierunku zachowawczo-chrześcijańskiego (z mniejszą lub większą skłonnością do socjalizmu państwowego), a najnowszemi kierunkami historyczno-ideologicznemi emigracji rosyjskiej nie ulegają żadnej wątpliwości.

eurazjaniści i młodorosjanie już nie w „obščině“ włościańskiej, wyidealizowenej przez słowianofilów i socjalistów ludowych, ale w rosyjskim sui generis socjaliźmie państwowym, do którego rzekomo miał skłonność naród rosyjski we wszystkich okresach swych dziejów. Najwybitniejsi przedstawiciele eurazjanizmu są Alekšeev, Karsavin, Savickij, Trubeckoj, Šachmatov, Vernadskij i inni. Poglądy eurazjańskie na dzieje społeczne i gospodarcze Rosji najdosadniej rozwinął Jerzy Vernadskij[6]), ogólną metodologję i filozofję historji, ze szczegółowem uwzględnieniem zasadniczych problemów dziejów społecznych i gospodarczych specjalnie opracował L. Karsavin[7]). Udział w produkcji naukowo-historycznej młodorosjan, którzy wogóle wystąpili ze swym programem później od eurazjanistów, jest na razie stosunkowo skromny. Jednak są już niektóre próby opracowania dziejów społ. i gosp. Rosji z punktu widzenia młodorosyjskiego, wcale niezłe.

Obok eurazjanizmu i ruchu młodorosyjskiego, zaznacza się kierunek historyczno-ideologiczny umiarkowano-zachowawczy, chrześcijański, którego teoretycznym wyrazicielem jest Mik. Berdjaev (charakterystykę tego kierunku podajemy niżej w rozdziale, poświęconym metodologji i filozofji dziejów społ. i gosp.).

Nakoniec, omawiając różne kierunki historyczno-ideologiczne emigracji rosyjskiej, należy podkreślić szerzące się w ostatnich latach *nastawienie nacjonalistyczne,* najmocniej brzmiące w eurazjaniźmie, ale wyraźne u daleko szerszego koła historyków, nawet tych, których naogół możnaby zaliczyć do kierunku pozytywistycznego.

Warunki życia emigracyjnego, oderwanie od archiwów rosyjskich i t. d. sprzyjały wogóle wzrostowi prac uczonych-emigrantów o charakterze ideologicznym, metodologicznym, syntetycznym (mamy tu na myśli szeroką, uogólniającą syntezę) i t. p. kosztem prac nad konkretnym surowym materjałem. Pobyt szeregu uczonych rosyjskich w krajach zachodnio- i południowosłowiańskich sprzyjał opracowaniu przez nich dziejów społ. i gosp. tych krajów (porów. np. prace ś. p. A. L. Petrova i Per-

[6]) Načertanie russkoj istorii, č. I, Praga 1927; A History of Russia, Nev Haven 1930.

[7]) Filosofija istorii. Berlin 1923.

feckiego z dziejów społ. i gosp. Rusi zakarpackiej; Markova z dziejów Czech, A. V. Solov'eva z dziejów Jugosławji i t. d.). Szeroko rozwinęła się praca uczonych-emigrantów w zakresie dziejów społ. i gosp. Bizancjum (porów. prace Vasil'eva, Ostrogorskiego, Solov'eva Andreevej i in.). Chlubę i najcenniejszą zdobycz rosyjskiej emigracyjnej nauki dziejów społecznych i gospodarczych stanowią znakomite prace M. Rostovceva z historji społ. i gosp. starożytnego świata. Uczeni-emigranci rozsypani są prawie po całym świecie. Głównemi ośrodkami ich pracy naukowej są obecnie Beograd, Praga czeska i Paryż. Wiele prac swych uczeni-emigranci drukują w językach obcych. Warunki bytu starszych, zasłużonych uczonych-emigrantów są przeważnie zupełnie dobre; natomiast uczeni młodsi znajdują się nieraz w położeniu dość ciężkiem. Ale wszystkim oczywiście mocno przeszkadza w pracy oderwanie od ojczyzny, zwłaszcza ciężkie dla badaczów historji społ. i gosp. Rosji. Jednak, przezwyciężając różne niesprzyjające okoliczności, emigracja rosyjska dała szereg cennych prac w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych.

III. HISTORJOGRAFJA.

Historjografja rosyjska, o ile nam wiadomo, nie posiada ogólnych przeglądów literatury dziejów społecznych i gospodarczych, ale natomiast ma dość znaczną ilość prac historyczno-monograficznych o oddzielnych badaczach w dziedzinie historji społ. i gosp. czyli też oddzielnych „szkołach", prądach, zagadnieniach i t. p. w nauce historji społ. i gosp., oraz szereg przeglądów historjograficznych, szeroko uwzględniających literaturę dziejów społ. i gosp., obok innych działów historycznych, a nawet zwracających przy tem szczególną uwagę właśnie na badania w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych.

Najcenniejszą z nowszych rosyjskich prac historjograficznych jest przegląd badań rosyjskich w XIX—XX w. w zakresie dziejów powszechnych, t. zn. właściwie dziejów świata starożytnego oraz Europy zachodniej średniowiecznej i nowoczesnej, — ś. p. Władysława Buzeskula (†1931)[9]), jednego z najwy-

[9]) Vseobščaja istorija i eë predstaviteli w Rossii v XIX i v nač. XX v., t. I. L. 1929.

bitniejszych rosyjskich historyków Grecji starożytnej. Autor szeroko uwzględnia badania uczonych rosyjskich w zakresie historji społecznej i gospodarczej. Niestety, jednak, wskutek śmierci autora, praca ta pozostała nieukończoną.

Cenny historjograficzny materjał zawierają cztery zeszyty „wstępu do nauki" historji starożytnej Grecji i Rzymu, Sergjusza Żebelëva[10]). Szczególnie dobrze są omówione w nich źródła oraz nowsze prace z dziejów społ. i gosp. starożytnej Grecji i Rzymu. Słynni rosyjscy bizantologowie T. Uspenskij i A. Vasil'ov wydrukowali przeglądy rosyjskich prac bizantologicznych, m. in. też z historji społ. i gosp. Bizancjum[10a]).

Przegląd badań rosyjskich w dziedzinie historji społecznej i gospodarczej Anglji zrobił Kosminskij[11]); charakterystyki historyków w tym przeglądzie jednak nie zawsze są ścisłe; autor przypisuje skłonność do marksizmu niektórym uczonym, od marksizmu zupełnie dalekim. Niektórych wybitnych rosyjskich historyków gospodarstwa społecznego Anglji, np. Čuprova, autor nie wspomina.

Z prac historjograficznych, poświęconych oddzielnym badaczom zachodnio-europejskich dziejów społecznych i gospodarczych, zaznaczamy przedewszystkiem cenny szkic Władysława Buzeskula o Arn. Herm. Heerenie († 1842), autorze głośnych i cenionych w swym czasie „Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vernehmsten Völker der alten Welt" (1797—1802) i szeregu in. prac[12]); następnie prace uczonych-emigrantów A. Petrunkeviča i E. Spektorskiego o Fustel de Coulange'u[13]). W Rosji ukazało się wiele prac o K. Marxie, jako histo-

---

[10]) Serija „Vredenie v nauku": Istorija. Zesz VI. Drevnjaja Grecija. Cz. I. Ellinstvo. P. 1920. Zesz. VII. Drevnjaja Grecija. Cz. II. Ellinizm. P. 1922; Zesz. VIII. Drevnij Rim. Cz. I. Carskaja i respublikanskaja epochi. P. 1922; Zesz. IX. Drevnij Rim. Cz. II. Imperatorskaja epocha. P. 1923.

[10a]) Uspenskij, Notes sur l'histoire des Etudes byzantines en Russie. Byzantion, 1925, II; Vasiliev, Byzantine Studies in Russia. Amer. Hist. Review, 1927, XXII.

[11]) The Economic History Reviev, 1927, I, Nr. 2.

[12]) P. Buzeskul, Iz istorii kritičeskogo metoda. Geeren. Izv. Akad., 1927, XXI.

[13]) M. Petrunkevič, Fjustel' de Kulanž. Zapiski Russkago Naučnago Instituta v Bělgradě, 1931, V; E. V. Spektorskij. Benžamen Konstan i Fjustel' de Kulanž. Ibid., 1931, III.

ryku gospodarstwa i ustroju społecznego[14]); wyszły również prace o poglądach historyczno-ekonomicznych i socjologicznych Fr. Engelsa i t. d.[15]), o „walce" historyczno-ekonomicznych ideologij K. Marxa i Bernsteina[16]) i t. d. Należy również zanotować artykuły J. A. Ivanova — o historyku stosunków społecznych i gospodarczych w Bizancjum Konstantynie Uspenskim (*1874—†1917), najgorętszym obrońcy istnienia feodalizmu w Bizancjum[17]), T. Uspenskiego o drugim wybitnym rosyjskim badaczu dziejów społ. i gosp. Bizancjum Borisie Pančenku[17]a) i O. Audersona — o znakomitym statystyku i ekonomiście Władysławie Bortkiewiczu (†1931), którego autor ocenia, jako jednego z największych statystyków-ekonomistów i zalicza do uczonych rosyjskich[18]).

Obszerny przegląd krytyczny rosyjskiej nauki historycznej z punktu widzenia bolszewicko-marksistowskiego, ze szczególnem uwzględnieniem badań w zakresie dziejów społ. i gosp., dają dwutomowe prace zbiorowe, wydane pod redakcją i ze wstępem M. N. Pokrovskiego p. t. „Rosyjska literatura historyczna w oświetleniu klasowem"[19]). Pokrovskij był nietylko redaktorem, ale do pewnego stopnia współautorem wszystkich prac, zamieszczonych w tem wydaniu W każdymbądź razie jego ideologja i jego zapatrywania i poglądy na różne zagadnienia historyczne przesiąkają całe wydanie. Literatura i zagadnienia dziejów społ. i gosp. stanowią główną treść wydania, zajmując ok. $^{9}/_{10}$ obu ksiąg. Krótszy przegląd rosyjskiej nauki historycznej

[14]) Np.: M. N. Pokrovskij, Marks, kak istorik. Sbornik pamjati Marksa, 1918; N. Lukin, Marks, kak istorik. Istorik-marksist. 1933, II; M. Nečkina. Čto daët „Kapital" Marksa istoriku? Bor'ba klassov, 1933, III—IV, i wiele innych.

[15]) Np.: E. N. Kagarov, Vzgljady Engel'sa na proischoždenie Afinskogo gosudarstva v svete novejšich issledovanij. Izv. Akad. Nauk, 1931, N. 7; tenže Fridrich Engel's i novejšaja etnografija. Ibid. 1931, N. 8, i in.

[16]) Np.: X. Lur'e, Marksizm v bor'be s bernštejnianstvom. Istorik-Marksist, 1933, N. N. 1, 2.

[17]) K. N. Uspenskij, Byzantinoslavica, 1929 I.

[17]a) B. Pančenko, Studi bizantini. Publicazioni dell' Instituto per l'Europa Orientale, Roma, 1927, II.

[18]) Professor. V. I. Bortkevič, Rossija i Slavjanstvo, 1931, nr. 142.

[19]) Russkaja istoričeskaja literatura v klassovom osveščenii. Sbornik statej s predisloviem i pod redakciej M. N. Pokrovskogo. Tt. I—II, M. 1927, 1930. Str. 422+416.

znowu z szerokiem uwzględnieniem dziejów społ. i gosp. daje Pokrovskij we wstępie do swego podręcznika „historji Rosji od czasów najdawniejszych". Dla rosyjskiej nauki historycznej dawniejszej (XV—XVIII w.) Pokrovskij i jego współpracownicy zupełnie nie mają zrozumienia. Literatura historyczna rosyjska do Karamzina dla nich jakgdyby nie istnieje, mimo to, że historjografja rosyjska (Miljukov, Přesnjakov i in.) dosadnie wyjaśniła olbrzymi wpływ tej dawniejszej nauki historycznej rosyjskiej na całą prawie naukę historyczną rosyjską XIX, a nawet pocz. XX w., przedewszystkiem na Karamzina i szkołę moskiewską. Pochodzenia niektórych koncepcyj Karamzina, S. M. Solov'eva i ich następców nie można zrozumieć, nie znając pierwszych opracowań historji rosyjskiej XV—XVIII w. (w rodzaju „Stepennoj Knigi" i t. p.); co więcej, od szkoły moskiewskiej przyjmuje ślepo niektóre z tych koncepcyj sam Pokrovskij i jego współpracownicy, nie wiedząc skąd i jak one powstały. Karamzinowi, twórcy nowej rosyjskiej nauki historycznej zarzuca Pokrovskij nierozumienie ewolucji dziejowej, która wedle niego powstaje w rosyjskiej nauce historycznej dopiero pod wpływem Hegla. Historjozofji Karamzina, głębszej i bardziej pozytywistycznej od historjozofji hegeljańskiej [20]), Pokrovskij nie zrozumiał czy wprost nie zauważył. Znaczenie hegeljanizmu dla rosyjskiej nauki historycznej ocenił Pokrovskij jednostronnie; hegeljanizm miał nietylko dodatni, ale i ujemny (i to może nawet w większym stopniu) wpływ, gdyż odsunął rosyjską naukę historyczną od pozytywizmu i zapoczątkował rozwój prądów historyczno-romantycznych oraz schematyczno-aprjoryczne badania historji. Prac i znaczenia współczesnych Karamzinowi Kačenovskiego, Polovoja, Ustrjalova, Passeka i innych Pokrovskij też nie zrozumiał. Nieco lepszą, chociaż jednostronną, jest charakterystyka głównych przedstawicieli szkoły moskiewskiej w początkach jej rozwoju (Solov'jeva, Kavelina i in.), a zwłaszcza historyków demokratycznych połowy XIX w., czyli „drobnomieszczańskich", wedle terminologji Pokrowskiego, — Kostomarova, Ščapova. Na-

[20]) Porów.: krótkie, ale cenne uwagi o historjozofji Karamzina u wybitnego historjozofa rosyjskiego, słynnego socjalisty połowy XIX w. A. I. Gercena (Herzena), który doskonale znał filozofję Hegla i znajdował się przez dłuższy czas pod bardzo mocnym jej wpływem; jednak, w miarę rozczarowania się do niej wyraźnie zbliżył się do historjozofji Karamzina.

tomiast, źle i bardzo jednostronnie charakteryzuje się Ključevskiego i jeszcze gorzej — pozytywistyczną szkołę petersburską; „szkoły" kijowskie, zarówno „narodnicka" (antonovičovska), jak i pozytywistyczna (Lučickiego) prawie że pominięte bez uwagi. Wogóle oba jego przeglądy — zarówno szerszy jak i krótki — są bardzo jednostronne i niepełne, nie dają też prawidłowego wyobrażenia o rozwoju rosyjskiej nauki historycznej. Prócz tego Pokrovskij napisał jeszcze szereg innych artykułów historjograficznych — o nowych prądach rosyjskiej nauki historycznej, o stosunku rosyjskiej nauki historycznej do walki klas, o znaczeniu idei i prac Marxa i Lenina dla nauki historycznej i in.[20]a).

Jeszcze gorsze i bardziej jednostronne są przeglądy rosyjskiej nauki historycznej A. Piontkovskiego, (Piątkowskiego[21]) i E. Drabkinej[22]), charakterystyczne dla współczesnych warunków pracy w zakresie nauki historycznej w Rosji. Przeglądy te, zwłaszcza przegląd rosyjskiej nauki historycznej ostatniego dziesięciolecia A. Piontkovskiego, który z taką nienawiścią rzuca się na najwybitniejszych historyków rosyjskich ś. p. S. Platonova (wówczas właśnie uwięzionego) i M. Bogoslovskiego, zniżają się właściwie do poziomu donosu policyjnego[22]a). Podobne przeglądy „krytyczne" i wogóle podobna krytyka „naukowo - historyczna" w Rosji w ostatnich latach (1930—1933) wcale nie należą do wyjątków[23]).

Zupełnie inny charakter ma przegląd informacyjno-historjograficzny literatury dziejów ruchu rewolucyjnego w Rosji — A. Šilova[24]), mimo to, że autor rozpatruje literaturę historyczną także z punktu widzenia bolszewicko-marksistowskiego.

---

[20]a) Novye tečenija v istoričeskoj literature. Ist.-Marksist, 1928, VII; Bor'la klassov i russkaja istoričeskaja literatura; Lenin i Marx, kak istoriki. Pravda, 1926, Nr. 92 i t. d.

[21]) Velikorusskaja buržuaznaja istorjografija poslednego desjatiletija. Istorik-Marksist, 1930; Buržuaznaja istoričeskaja nauka v Rossii. M. 1931.

[22]) Kak fal'sificiruetsja russkaja istorija. Bor'ba klassov, 1933, II.

[22]a) Porów. jeszcze charakterystyczny artykuł jednego z „najwybitniejszych" obecnie historyków sowieckich G. Zajdelja: Vreditel'stvo na fronte istoričeskoj nauki. Tarle i ego škola. Problemy marksizmu, 1930, III.

[23]) Zwłaszcza nieprzyjemną i rażącą jest krytyka historyczna w pismach historycznych sowiecko-ukraińskich w 1930—33 r., np. artykuły „krytyczne" o pracach z dziejów społ. i gosp. Mich. Hruševskiego, Mikołaja Vasilenka itd. w „Ukrajini" kijowskiej (1932, I—II i III).

[24]) Čto nado čitat' po istorii russkogo revoljucionnogo dviženija. L. 1922.

Z wydanych w S. S. S. R. przeglądów ogólno-historycznych, poświęconych w znacznej części literaturze dziejów społ. i gosp., osobno należy wymienić krótki, ale naogół niezły przegląd historjograficzny we „wstępie do historji rosyjskiej" znanego moskiewskiego, a obecnie mińskiego historyka W. Pičety[25]).

Z przeglądów historjografji rosyjskiej, wydanych na emigracji, na pierwszem miejscu należy wymienić ciekawy zarys rozwoju rosyjskiej nauki historycznej znanego historyka Jana Lappo[25]a). Autor, uczeń S. Platonova, sam pracował w zakresie dziejów społ i gosp., głównie W. Księstwa litewskiego, to też w swym przeglądzie historjograficznym zwrócił odpowiednią uwagę na rozwój badań z zakresie dziejów społ. i gosp. w nauce rosyjskiej. Cenne wiadomości o rozwoju badań w tymże zakresie w Rosji, głównie na uniwersytecie moskiewskim, zawiera znakomite dzieło o Uniwersytecie moskiewskim zasłużonego badacza dziejów społ. i gosp. ś. p. A. Kizevetlera, b. profesora tegoż uniwersytetu[25]b). Do A. Kizevetlera należą również dwa przeglądy prac uczonych rosyjskich na emigracji w zakresie historji rosyjskiej i powszechnej, wydane w języku rosyjskim (z należytem uwzględnieniem prac z dziejów społ. i gosp.): 1) za l. 1918—1923 i 2) za rok 1925.

Z innych przeglądów, wydanych na emigracji, wypada wymienić bardzo krótki, ale szczególnie ciekawy szkic o trzech stylach rosyjskiej nauki historycznej — znakomitego historyka-ekonomisty Piotra Struvego[26]). Autor zwraca w nim m. in. uwagę na wysoką wartość badań twórcy nowej rosyjskiej nauki historycznej Karamzina w zakresie dziejów gospodarczych,

---

[25]) Vvedenie v russkuju istorju. — Nadto, zaznaczymy jeszcze tu w przypisku przegląd historjograficzny, zamieszczony we wstępie do książki zasłużonego w rosyjskiej nauce historycznej badacza D. Bahalija „Istorija Ukraïny na socijal'no-ekonomičnomu tli", Charków 1928, t. I, zeszyt 1.

[25]a) Náštin vyvoje ruské historické vědy. Česky Časopis Historický XXVIII, 1922.

[25]b) Moskovskij Universitet 1755—1930. Paris 1930, str. 467. Istorija russkaja i vsebščaja. Russkaja Zarubežnaja Kniga. Trudy Komiteta Russkoj Knigi, t. I, Praga, 1924. Slavjanskaja Kniga, Praga 1926, I.

[26]) Tri stilja russkoj istoričeskoj nauki i S. F. Platonov. Rossija i Slavjanstvo. 1933, N. 212. Trzy style, o których mówi w tym szkicu P. Struve, są: styl „uogólnionego zmalowania", styl „badawczy" i styl „socjologicznej konstrukcji".

kreśli krótki obraz prób oświetlenia socjologicznego historji rosyjskiej, podnosi znaczenie niektórych niedostatecznie ocenionych historyków, np. badacza dziejów społ. i gosp. Rusi półn.-zachodniej A. Nikitskiego itd., nieco szerzej mówi o S. Platonovie, porównywując go przeważnie z Ključevskim.

Dość dobry, chociaż też krótki, przegląd badań w zakresie dziejów Rosji, z należytem uwzględnieniem prac z historji społ. i gosp., zawiera „wstęp do historji rosyjskiej" E. Šmurlo[27]).

Bardzo cenny, obszerny i zupełnie bezstronny przegląd badań w zakresie historji rosyjskiej w Rosji sowieckiej wydrukował na łamach „Le Monde Slave" P. Vostokov[28]). Więcej niż połowa omówionych tam prac odnosi się do zakresu dziejów społecznych i gospodarczych. Oczywiście, praca P. Vostokova także nie jest wolna od luk, ale luk tych wcale nie jest dużo. Wogóle, praca Vostokova daje doskonały obraz badań i zdobyczy nauki historycznej w Rosji za ostatnie 16 lat (1917—1932) w dziedzinie historji rosyjskiej i staro-ruskiej. Natomiast nie posiada żadnej wartości analogiczny przegląd badań w zakresie historji rosyjskiej w Rosji (od r. 1917) Gronskiego, zamieszczony w warszawskim Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale[29]); jest to jakieś przypadkowe zestawienie niektórych rosyjskich prac historycznych, często nie najlepszych, z pominięciem rzeczy najbardziej cennych i najbardziej charakterystycznych. Znacznie lepszy od przeglądu Gronskiego jest zamieszczony w tymże biuletynie przegląd badań rosyjskich uczonych-emigrantów w dziedzinie historji powszechnej i rosyjskiej A. Florovskiego[30]). W przeglądzie tym, jak i w dwóch poprzednich znaczną część zajmuje omówienie prac z historji społecznej i gospodarczej.

Wśród przeglądów historjograficznych, omawiających literaturę oddzielnych zagadnień dziejów społecznych i gospodarczych

---

[27]) Vvedenie v russkuju istoriju. Izd. Plamja. Praga 1924.

[28]) Les travaux d'histoire russe en U. R. S. S. Le Monde Slave. 1933 (X), t. II, 270—287, 419—457; t. III, 280—299, 427—448; t. IV, 105—115, 314—320; 443—476.

[29]) La littérature historique soviétique. Compte-rendu. 1917—1927. Bull. d'Inform. 1931, t. IV, f. 1.

[30]) La littérature historique russe. Émigration. Compte-rendu: 1921—1926; 1927—1929. Ibid., t. I. (1928), f. 1—2; t. III, (1930), f. 1—2.

starej Rusi i Rosji, na szczególną uwagę zasługuje przegląd badań w zakresie historji włościaństwa rosyjskiego A. E. Přěsnjakova[31]); tegoż przegląd badań nad powstaniem państwa rosyjskiego (wielkoruskiego) i ustroju społecznego w tem państwie[32]): S. F. Platonova — przegląd badań nad historją północy rosyjskiej, ze specjalnem uwzględnieniem jej zasiedlenia[33]); I. Troickiego — przegląd nowszej literatury, dotyczącej zasadniczych kwestyj historji staro-ruskiej, przeważnie społecznej i gospodarczej[34]).

A. Přěsnjakov porusza niektóre zasadnicze problemy dziejów wsch.-słowiańskich, zarówno politycznych, jak i społecznych i gospodarczych. Przedewszystkiem, idąc śladem badań historjograficznych P. Miljukova[35]), Přěsnjakov wyjaśnił olbrzymi wpływ historyków rosyjskich XV—XVI w. na rozumienie dziejowego procesu rosyjskiego i wogóle wschodnio-słowiańskiego, panujące dotychczas w nauce rosyjskiej. Utworzona przez historyków XV—XVI w. w celach polityczno-dynastycznych (dla umotywowania „praw“ panujących moskiewskich do ruskich ziem Korony i W. Księstwa litewskiego) koncepcja dziejów rosyjskich, wywodząca zupełnie sztucznie początek państwa moskiewskiego z Rusi kijowskiej, została bez wahania przyjęta przez historyków rosyjskich XVIII w., a również przez Karamzina. Następnie moskiewska szkoła historyczna z S. M. Solov'evem na czele, nietylko nie odrzuciła koncepcji tej, ale ją nawet dokładniej opracowała w duchu historjozofji hegeljańskiej: np. według S. M. Solov'eva, Ruś kijowska miała jeszcze ustrój rodowy; następnie w Rusi suzdalsko-władimirskiej (która miała powstać wskutek rzekomego przesiedlenia się Polan kijowskich) ustrój rodowy walczył z ustrojem państwowym; nakoniec w trzeciem stadjum rozwoju, w państwie moskiewskiem, ostatecznie już zapanował ustrój państwowy w rosyjskiej organizacji społeczno-politycznej.

[31]) Sud'ba krest'jan v russkoj istoriografii i vozbuždennye eju voprosy. Archiv istorii truda v Rossii P. 1921, I.

[32]) Obrazovanie velikorusskago gosudarstva. Vvedenie. Lětopiś zanjatij Archeografič. Komissii za 1917 g. P. 1920.

[33]) Problema russkogo Severa v trudach sovremennych russkich istorikov. Zapiski Archeologič. Komissii za 1927—1928 g. L. 1929.

[34]) Osnovnye voprosy drevne-russkoj istorii v rabotach poslednich let. Istorik-Marksist, 1928, VIII.

[35]) Glavnyja tečenija russkoj istoričeskoj mysli. Russkaja Mysl', 1893.

Kavelin i Čičerin wnieśli cenne poprawki w ten schemat (Čičerin cofnął istnienie ustroju rodowego na Rusi do czasów przedhistorycznych); ale nad historją rosyjską dalej ciążył aprjoryczny schematyzm, pozostałość wpływów historjozofji hegeljańskiej. Nieświadomie walczył z nim Baz. Ključevskij, ale nie mógł go zwyciężyć. Przeciw wyprowadzaniu początków rosyjskiego procesu dziejowego z Rusi kijowskiej wystąpił M. Hruševśkyj, ale równocześnie sam uległ niektórym aprjoryczno-schematycznym wywodom szkoły moskiewskiej. Z hegeljanizmu wyprowadza naukę rosyjską na drogę pozytywizmu dopiero szkoła petersburska, stworzona przez Baz. Vasil'evskiego i K. Bestuževa-Rjumina i znakomicie reprezentowana przez S. Platonova, którego uczniem był Prěsnjakov.

Z bardzo licznych prac monograficzno-historjograficznych, poświęconych oddzielnym uczonym rosyjskim, zasłużonym na polu badań w zakresie dziejów społecznych i gospodarczych Rosji (i starej Rusi), zaznaczymy: A. Filippova o A. T. Knjazevie, uczonym rosyjskim drugiej połowy XVIII w., który pracował nad dziejami prawnego stanu dworiaństwa [36]), J. Vernadskiego, o Puškinie, jako historyku (słynny poeta rosyjski był również utalentowanym historykiem; m. in. zajmował się on dziejami społ., przedewszystkiem historją ruchów społecznych[36]a), A. Kizevetlera — o Ključevskim [36]b), G. Lučinskiego o historyku-socjologu i badaczu dziejów społ. i gosp. Syberji, dziejów „Smuty" rosyjskiej (pocz. XVII w.), schyzmy staroobrzędowców, jako ruchu społecznego, dziejów „ziemstwa" itd.— Anatazym Ščapovie (*1830—†1876[37]); S. Platonova o K. Bestuževie-Rjuminie (*1829—†1897[38]), A. Filippovie (wybitnym historyku prawa i ustroju społecznego, †1926[39]) i Mik. Čečulinie (historyku miast rosyjskich, ruchów społecznych w Rosji itd., †1926 [40]), J. Malinowskiego i T. Taranowskiego

[36]) Izv. Akad. Nauk, 1926, NN. 5—6, 7—8.

[36]a) Puškin kak historik. Praha, 1924; Puškin, come storico. Russia (Napoli), 1924, III.

[36]b) Kljuchevsky and Russian History. Slavonic Review, 1923, II.

[37]) Przedmowa do zbiorowego wydania dzieł A. Ščapova: Ščapov, Sočinenija, tom I, P. 1918.

[38]) Russkij Istorič. Žurnal, P. 1922, IV.

[39]) Izv. Akad. Nauk, 1927, N. 3—4.

[40]) Izv. Akad. Nauk, 1927, N. 3—4.

o znakomitym historyku prawa i ustroju społecznego ruskiego i rosyjskiego Mich. Vladimirskim-Budanovie *1838—†1916 [40a]), P. Struvego — o S. Platonovie († 1933 [41]) i A. Kizevetterze (†1933 [42]), A. Florovskiego — o A. Kizevetterze[43]), P. Ostrouchova — o S. Konie (†1933[44]), N. Lukina i Pankratovej — o M. Pokrovskim[45]).

IV. METODOLOGJA I FILOZOFJA DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH.

Problemy metodologji i filozofji historji oddawna zajmują bardzo poważne miejsce w rosyjskiej nauce historycznej, a również w filozofji rosyjskiej. Jak nieraz słusznie wskazywano, Rosjanie mają widocznie szczególne zainteresowania i skłonność do kwestyj metodologiczno- i filozoficzno-historycznych. W każdymbądź razie nauka historyczna rosyjska może się poszczycić szeregiem bardzo wybitnych historjozofów i metodologów historji. Przy tem historjozofowie i metodologowie rosyjscy przeważnie przywiązywali szczególną wagę do zagadnień dziejów społecznych (dziejom gospodarczym udzielano zwykle mniej uwagi, ale ich też wcale nie ignorowano).

Jedną z najpoważniejszych nowszych prac rosyjskich z zakresu metodologji nauk historycznych i społecznych jest obszerne

---

[40a]) I. Malinovskij. Pamjati učitelja 1917; F. Taranovskij. Pamjati M. F. Vladimirskago-Budanova. 1917 (ott. iz „Juridič Věstnika", 1916, III).

[41]) Rossija i Slavjanstvo, 1933, N. 211.

[42]) Ibid. — W artykule tym autor wyraża mylne, wedle naszego zdania, twierdzenie, że w Rosji istniały tylko dwie „szkoły" historyczne — moskiewska i kijowska; w Petersburgu natomiast, według Struvego, osobnej „szkoły" historycznej nie było. Nie można też zgodzić się z twierdzeniem Struvego, że Bestužev-Rjumin był ideologicznym uczniem Kavelina ((hegeljanisty); przecenia też autor wpływ Ključevskiego na Platonova.

[43]) Ros. i Sl. N. 211.

[44]) Ibid. N. 215. Stanisław Kon, z pochodzenia Żyd, urodzony w Warszawie, ale pod względem kulturalnym Rosjanin, uczeń I. Ivanjukova, A. Čuprova i P. Struvego, był bardzo zdolnym pracownikiem na polu badań w zakresie statystyki historyczno-ekonomicznej i historyczno-społecznej.

[45]) Lukin. M. N. Pokrovskij (1868—1932). Izv. Akad. Nauk, 1932; Pankratova. M. Pokrovskij — bol'ševickij istorik. Bor'ba klassov. 1932, N. 4.

i znakomite dzieło Bogdana (Teodora) Kistjakovskiego (†1920[46]). Poglądy metodologiczne wyłożone w tej pracy sam autor określił we wstępie, jako „metodologiczny i gnoseologiczny pluralizm", uznający dla każdego działu nauki jego własne metody badań, ale „nie wykluczający monizmu w ogólnej syntezie". Światopogląd Kistjakovskiego rozwinął się pod mocnym wpływem neokantyzmu, przeważnie szkoły badeńskiej (Windelbanda, Rickerta), po części też t. zw. „rosyjskiego kierunku socjologicznego" (którego najwybitniejszym przedstawicielem był N. K. Michajlovskij), chociaż z kierunkiem tym on po części polemizował. Naogół Kistjakovskij skłaniał się do tegoż „etycznego, czyli idealistycznego pozytywizmu", który przedtem w nauce rosyjskiej reprezentowali Michajlovskij, Karěev, Tugan-Baranovskij, Levitskij i inni, a którego najbardziej charakterystyczną cechą jest połączenie „pozytywnych" metod w badaniu konkretnego materjału z uznaniem potrzeby etycznej oceny zjawisk i ewolucji społecznych (i gospodarczych). Praca Kistjakovskiego była w każdymbądź razie bardzo wybitnem zjawiskiem w dziejach nauki rosyjskiej, gdyż dała jaskrawy wyraz panujących w przedrewolucyjnej nauce rosyjskiej prądów i poglądów metodologicznych.

Obok pracy Kistjakovskiego, można postawić dzieło o ideale społecznym Pawła Novgorodceva († na emigr. w r. 1924), które mimo swych stosunkowo obszernych rozmiarów, doczekało się kilku wydań[47]). Dzieło to stanowi piękny wyraz idealistycznej historjozofji społecznej, którą reprezentowała większość rosyjskich historyków dziejów społecznych, ekonomistów, socjologów itd. na pocz. XX w. Coprawda, w pracy tej poniekąd już odczuwa się refleksy wypadków rewolucyjnych, jednak w zasadzie przedrewolucyjny rosyjski idealizm postępowy Novgorodceva pozostał w tem dziele niezachwiany. Analizując rozwój doktryn społecznych i gospodarczych, Novgorodcev wprawdzie dochodzi do wniosku, że absolutny idealny ustrój społeczny i gospodarczy, „raj na ziemi", obiecywany m. in. przez marksistów, jest

---

[46]) Social'nyja nauki i pravo. Očerki po metodologii social'nych nauk i obščej teorii prava. M. 1916, str. 704.

[47]) Ob obščestvennom idealě. Vvedenie v filosofiju prava. M. 1917[1]; Kiev 1919[2]; na emigr. — 1922[5], str. 580.

niemożliwy, ale wierzy, że w ewolucji społecznej i gospodarczej ludzkość może iść i idzie drogą postępu.

W duchu przedrewolucyjnego idealizmu rosyjskiego napisał też swe prace historjozoficzne i socjologiczne tragicznie zmarły w Moskwie zasłużony historyk prawa, socjolog i historjozof V. M. Chvostov, w kwestjach metodologicznych zbliżający się do etycznego (idealistycznego) pozytywizmu[48]).

Z żyjących historyków, znajdujących się na emigracji, przedstawia niektóre zagadnienia filozofji dziejów społecznych i gospodarczych w szeregu drobnych artykułów zasłużony historyk-ekonomista, Piotr Struve[49]).

Większość jednak współczesnych historyków (i historjozofów) rosyjskich zerwała z dawniejszym idealistyczno-postępowym światopoglądem historjozoficznym, co odbiło się też bardzo mocno na ich ujęciu zasadniczych, filozoficznych zagadnień historji wogóle i dziejów społecznych (i gospodarczych) szczególnie, a również i na metodach ich badań historycznych.

W Rosji sowieckiej, zwłaszcza od r. 1923, niepodzielnie panuje we wszystkich badaniach historycznych marksizm i to w tej jego odmianie, którą stworzyli twórcy i dyktatorowie Sowietów, Lenin a następnie Stalin. Stosowanie innych poglądów historjozoficznych oraz innych metod historycznych, niż te, które wskazuje doktryna „markso-lenińska", w Rosji sowieckiej jest wprost zakazane, dlatego też napróżno byłoby szukać jakiejkolwiek oryginalnej, twórczej myśli w historjozoficznych lub metodologicznych pracach sowieckich, zwłaszcza w pracach najnowszych. W ostatnich latach (1930—1933), zamiast historjozofji i metodologji historji, pisze się w Sowietach tylko „talmudyczne"

---

[48]) Teorija istoričeskogo processa. Moskovskoe Naučnoe Izdatel'stvo. M. 1919[3]; Sociologija. Vvedenie. Cz. I. Istoričeskij očerk učenij ob obščestve. Izd. Moskovsk. Naučn. Instituta. M. 1917; Osnovy sociologii. Učenie o zakonomernosti obščestvennych processov. Izdatel'stvo „Russkij Knižnik". M. 1923. Przedrewolucyjny idealistyczno-postępowy światopogląd historyczny odbił się bardzo mocno również w historjozoficznej koncepcji dziejów społecznych zasłużonego historyka D. Bagalčja (Bahalija) (†1931) w jego „szkicu teorji historji", wydrukowanym po ukraińsku (zresztą dość słabym) p. t.: Zahal'nyj narys teorii istorii" (w t. I. pracy „Narys ukraińskoï istoriografiï", Kyïw 1923).

[49]) Porów. np. szereg jego artykułów w piśmie paryskiem „Rossija i Slavjanstvo".

komentarze do zdań i poglądów Marxa, Lenina i Stalina. Właśnie taki charakter mają wydane w dwóch obszernych tomach „Prace" konferencji sowieckich historyków-marksistów, odbytej w roku 1930[50]), w których m. in. wiele miejsca udzielono zagadnieniom metodologicznym dziejów społecznych i gospodarczych. Do tegoż typu należą takie np. prace, specjalnie poświęcone zasadniczym zagadnieniom dziejów społecznych i gospodarczych, jak praca N. Vanaga o koncepcji Lenina „dwóch dróg rozwoju kapitalizmu w Rosji"[51]), albo dość obszerne sprawozdanie z dyskusji, odbytej w leningradzkiem Towarzystwie historyków-marksistów w r. 1930, o niektórych problemach „dziejów formacyj społecznych"[52]) i długi szereg innych[53]). Wiele uwagi poświęcał zagadnieniom metodologji historji rosyjskiej i specjalnie dziejów społecznych Rosji zmarły w r. 1931 najwybitniejszy historyk sowiecki, oficjalny autorytet w kwestjach metodologiczno-historycznych M. Pokrovskij. W tych swoich pracach metodologicznych, jak zresztą i w całej swej działalności naukowo-historycznej, dążył on do zastosowania do dziejów Rosji pojęć i „praw" historyczno-socjologicznych Marxa, utworzonych na podstawie badań i spostrzeżeń nad dziejami społecznemi i gospodarczemi Zachodu. Ponieważ jednak znaczne różnice pomiędzy dziejami społecznemi i gospodarczemi Rosji a Zachodu były mu nadto widoczne, specjalnie zajmował się „osobliwościami rozwoju historycznego Rosji[54]).

---

[50]) Trudy Vsesojuznoj konferencii istorikov-marksistov. 2 tomy. M. 1930.

[51]) Leninskaja koncepcija dwuch putej razvitija kapitalizma v Rossii. Obščestvo Istorikov-Marksistov. Sekcija imperializma. M. 1931.

[52]) Spornye voprosy metodologii istorii. Diskussija ob obščestvennych formacijach. Pod redakciej G. Zajdelja, Z. Lozinskogo, A. Prigodina i S. Tomaševskogo. Obščestvo Istorikov-Marksistov pri Leningr. Otdelenii Kom. Akademii. L. 1930.

[53]) Porów. np. metodologiczne prace głośnego autora ‚Azbuki kommunizma" N. I. Bucharina, który przez dłuższy czas był jednym z głównych, oficjalnych ideologów marksizmu w jego odmianie sowieckiej, np. „Osnovy planirovanija naučno-issledovatel'skoj raboty", M. 1931. Teorija istoričeskogo materializma (wielokrotnie wydawana w języku rosyjskim i w tłumaczeniach na inne języki) i szereg innych.

[54]) Marksizm i osobennosti istoričeskogo razvitija Rossii. 1925; Trockizm i osobennosti istoričeskogo razvitija Rossii. Kommunističeskij Internacional. 1926, N. 3 (40); Po povodu nekotoroj putanicy. Istorik-Marksist, 1932, N. 1—2; Lenin i istorija. Bor'ba klassov; Leninizm i russkaja istorija. Trudy

Do stosunkowo lepszych prac metodologiczno - historycznych, wydanych w Rosji sowieckiej, należy zaliczyć te, które zajmują się wyjaśnieniem kwestyj, jeżeli można tak powiedzieć, zewnętrznych metodyki historycznej, np. omawiają metody opracowania źródeł historycznych itp., nie wchodząc w rozwiązywanie zagadnień historjozoficznych[55]).

Osobno należy wymienić napisany w duchu ideologji Marxa, ale bez specjalnych właściwości sowieckich, krótki szkic historyczno-porównawczy V. Rożicyna o „wielkiej" rewolucji francuskiej i rewolucji rosyjskiej 1917 r.[56]) Była to pierwsza próba porównania tych rewolucyj; później prób tych było dość dużo.

Bez porównania bogatsze i rozmaitsze są ideje i prądy historjozoficzne i metodologiczne w rosyjskiej nauce historycznej emigracyjnej. Jako panującą tendencję tych prądów, można wskazać pewien zwrot do dawniejszej historjozofji rosyjskiej (drugiej połowy XIX st.), nie ocenionej w swym czasie, ale teraz wydobytej z zapomnienia. W pracach współczesnych historjozofów, metodologów i socjologów rosyjskich na emigracji odżywają ideje słowianofilów moskiewskich, Leont'eva, Danilevskiego, Strachova i in.; najbardziej oryginalne i najwięcej rozprzestrzenione obecnie wśród emigracji rosyjskiej prądy historjozoficzne — eurazjanizm i młodorosyjstwo są w znacznym stopniu odnowieniem idei słowianowilów, Leont'eva, Danilevskiego i in., ale z idejami tych myślicieli XIX w. znajdują się w pewnej łączności nawet prace mniej spokrewnionych z nimi uczonych, jak R. Vippera, P. Sorokina i in.

Jednym z głównych problemów rosyjskiej emigracyjnej historjozofji jest problem postępu wogóle, a w dziejach ustroju społecznego w szczególności. Problem ten zajmuje najprzedniejsze miejsce przedewszystkiem w pracach wybitnego ro-

---

Vsesojuzn. Konf. ist.-marks., I; zob. także jego artykuł wstępny w I-ym tomie pisma „Istorik-Marksist" (1926) itd.

[55] Porów. np. prace metodologiczne V. Pičety: „Vvedenie v russkuju istoriju", M. 1923; „Raspracoŭka historyi litoŭska-belaruskaha prava XV—XVI st. u historyjahrafii", „Polymja", 1926, N. 8, 1927, N. 2 itd.; po części też: G. Saar, „Istočniki i metody istoričeskogo issledovanija". Baku, 1930. Na osobną uwagę zasługują metodologiczne prace Mikołaja Ljubovića, († 1932) O primenenii statističeskogo metoda v ekonomičeskoj istorii, itp.

[56]) Russkaja revolucija v svete zapadno-evropejskich revolucij. 1730—1789 vo Francii, 1917 g. v Rossii. Drug Naroda. Chark. 1917.

syjskiego historyka Europy zachodniej nowożytnej, Roberta V i p p e r a (b. profesora Uniwersytetu moskiewskiego) o „kołowrocie dziejowym“[57]) i o „kryzysie nauki historycznej“[58]). Postępu w dziejach ustroju społecznego, według R. Vippera, niema. Wiek XIX, który najwięcej szczycił się postępem, wykazuje najdosadniej wzrost ujemnych stron w organizacji i stosunkach społecznych oraz w całej cywilizacji nowoczesnej Europy, w której, obok demokratyzacji pojęć, prawa i instytucyj, rozwinęła się skrajna nietolerancja i walka między klasami i wogóle różnemi ugrupowaniami społecznemi, która dała dowód zupełnej niezdolności rozwiązania problemów społecznego ustroju[59]). Vipper konstatuje kryzys i upadek „industrjalnego“ systemu gospodarstwa i związanego z nim całego współczesnego ustroju społecznego i przewiduje w przyszłości radykalne zmiany w stosunkach społecznych i gospodarczych, które poniekąd mają być niejako powrotem do organizacji społecznej i gospodarczej średniowiecza[60]). Vipper wogóle chętnie wskazuje analogje pomiędzy zjawiskami współczesnemi a podobnemi im momentami dalekiej przeszłości z dziejów starego Rzymu, Moskwy itd. Zwłaszcza charakterystycznym jest pod tym względem jego artykuł „Wojny domowe w Rzymie“[61]). W historji wogóle Vipper skłonny jest widzieć raczej kołowrót, coś w rodzaju powtarzania już dawniej przeżytych form gospodarstwa, ustroju społecznego i cywilizacji, niż postęp. Nie ma on na myśli „kołowrotu“ historycznego w tej prymitywnej postaci, w jakiej go przedstawiał niegdyś Giamb. Vico[62]), ale wyraźnie podkreśla tylko pewne podobieństwa w różnych okresach historji[63]).

---

[57]) Krugoworot istorii. Izdatel'stvo „Vozrożdenie“. Berlin 1923. Książka zawiera siedm odczytów R. Vippera, które miał on w Petersburgu w latach 1917 i 1920.

[58]) Krizis istoričeskoj nauki. Kazań 1921. Książka zawiera trzy szkice historjozoficzne.

[59]) Krugovorot istorii. Predislovie.

[60]) Konec industrial'noj sistemy, w ks.: „Krugovorot istorii“.

[61]) Graždanskija vojny v Rimě. (Wykład publiczny, odczytany w Petersburgu w r. 1920) w ks. „Krugovorot istorii“.

[62]) M. in. poglądom historjozoficznym G. Vico poświęcił Vipper jeszcze dawniej doskonały artykuł („Mir Bożij“ 1897).

[63]) Krizis istoričeskoj nauki. Artykuł w pracach zbiorowych, wydanych pod tymże tytułem. — Zanotujemy tu jeszcze charakterystyczny artykuł

W ideowym związku z historjozofją Vippera znajdują się prace wybitnego socjologa rosyjskiego Pitirima Sorokina, który jest jednak przedstawicielem młodszej generacji uczonych rosyjskich. Sorokin rozpoczął swoją działalność naukową w przeddzień wojny światowej (1914 r.) i odrazu był powitany bardzo przychylnie przez najwybitniejszych socjologów i metodologów rosyjskich m. in. przez M. Kovalevskiego i B. Kistjakovskiego. Na początku swej działalności zwolennik postępowego idealizmu i „narodnik", w dalszych swych pracach Sorokin zmienił poglądy. W swym obszernym (nieukończonym) podręczniku socjologji, dążąc do wyświetlenia głównych pojęć i praw socjologji, a równolegle wyjaśniając też niektóre tendencje ewolucji społecznej, wyraźnie i wielokrotnie podkreśla, że badania nad dziejami różnych form życia i ustroju społecznego nie pozwalają przypuszczać istnienia postępu w stosunkach i organizacji społecznej. Nie poruszając zagadnienia możliwości postępu społecznego w bardzo oddalonej przyszłości, Sorokin równocześnie na szeregu konkretnych przykładów wskazuje brak stałego postępu i wogóle stałej, prostolinijnej tendencji w dotychczasowym rozwoju różnych dziedzin życia społecznego i niejako pewien powrót do niektórych przeżytych zjawisk społecznych, ubranych tylko w inne formy. Podręcznik socjologji Sorokina porusza nadto szereg zasadniczych zagadnień, ciekawych dla historji społecznej i gospodarczej [64]).

Vippera „Idei i interesy, ličnosti i massy, sobytija i sostojanija" (w tejże książce), w którym podkreśla znaczenie idej i jednostek w historji i wskazuje na zmianę głównych zainteresowań historyków, którzy w okresie porewolucyjnym zaczynają więcej uwagi zwracać na rolę jednostek i znaczenie idej oraz na wypadki historyczne, gdy w okresie poprzednim (zwłaszcza w końcu XIX i w pierwszych latach XX wieku) najwięcej interesowała historyków rola i znaczenie interesów w ewolucji historycznej oraz stan społeczeństwa, wzgl. państwa, gospodarstwa i t. d. (a nie oddzielne wypadki dziejowe).

[64]) Sistema sociologii. Tom I. Social'naja analitika. Czast' I. Učenie o stroenii prostejšego (rodovogo) social'nogo javlenija. Czast' II. Učenie o stroenii složnych social'nych aggregatov Petrograd. Izdatel'stvo „Kolos". 1920. Str. 360+464. — Równocześnie z tym obszernym podręcznikiem, Sorokin wydał też krótki, popularny podręcznik socjologji, również bardzo ciekawy: Obščedostupnyj učebnik sociologii. Izd. Jaroslavsk. Kreditnogo Sojuza kooperativov. Jaroslavl', 1920.

P. Sorokin wyemigrował do Ameryki i został profesorem w Uniwersytecie Minnesota w Minneapolis, gdzie wydał szereg prac, z których najważniejsze Contemporary sociological theories, Sociology of revolution, Social

Z historjozofją Vippera i Sorokina mają wiele wspólnego nowe historjozoficzne prądy *chrześcijańskie* w emigracyjnej nauce i filozofji rosyjskiej, których najbardziej wyraźnymi przedstawicielami są, zdaje się, Mik. Berdjaev i L. Karsavin. Podobnie, jak Vipper i Sorokin, ale z większą jeszcze stanowczością i wielostronnością, ci historjozofowie chrześcijańscy krytykują teorję postępu w historji wogóle i w dziejach społecznych specjalnie, wykazują „kłamliwość" demokratyzmu i egalitaryzmu XIX w. i różne ujemne strony „systemu industrjalnego" i kapitalizmu, jaknajdosadniej podkreślają fakt ujarzmienia robotnika i wogóle człowieka przez kapitał i maszynę w ustroju industrjalno-kapitalistycznym i t. d.; również, podobnie do Vippera i Sorokina, wskazują (zwłaszcza Berdjaev) na pewne analogje do najnowszych zjawisk życia społecznego w okresach dawniejszych i t. d.[65]). Ale, mimo wszystkich tych wspólnych cech, współczesna rosyjska historjozofja chrześcijańska mocno się różni od historjozofji Vippera i Sorokina, którzy (oraz zbliżeni do nich inni historycy rosyjscy, np. Władysław Buzeskul)[66]) pozostają na gruncie metodologicznego pozytywizmu. Są oni w większym stopniu pozytywistami, niż marksiści, a zwłaszcza marksiści-leniniści. Natomiast historjozofowie chrześcijańscy — Berdjaev, Karsavin i in. znacznie odchylają się od pozytywizmu metodologicznego, wprowadzając w badania historyczne, obok metod pozytywnych, „mistyczne doświadczenie". Również cała historjozofja Berdjaeva, Karsavina i in. przesiąknięta jest składnikiem religijno-mistycznym, którego wcale niema w pracach Vippera i Sorokina. Element mistyczno-religijny

---

mobility, bardzo dobre Principles of rural-urban sociology (razem z prof. C. C. Zimmermanem) (1931) tudzież bardzo użyteczna A systematic source book in rural sociology w 2 tomach (razem z C. C. Zimmermanem i Ch. J. Galpin'em 1930—31). Porów. także jego artykuł „Nravstvennoe i umstvennoe sostojanie sovremennoj Rossii. I Moral'nopravovyja izměnenija. Volja Rossii. Praga 1922, IV, zawierający ciekawe analogje w rozwoju (właściwie degradacji) społeczeństwa w okresach rewolucyjnych: w Egipcie — ok. 2000 r. do Nar. J. Chr., na wyspie Cerkirze — w starożytnej Grecji, we Francji w r. 1789—1790 oraz w r. 1848 i we współczesnej Rosji.

[65]) Podobnie do Vippera, ale niezależnie od niego i z większą jeszcze wyrazistością głosi też Berdjaev pewien powrót współczesnego społeczeństwa do organizacji społecznej i kultury średniowiecza (porów. np. dzieło Berdjaeva „Novoe Srednevekov'e").

[66]) Porów. jego dzieło „Antičnost' i sovremennost'" w ost. jego wydaniu.

przekształca *poniekąd* historjozofię Berdjaeva, a po części i Karsavina w religijno-mistyczną *„metafizykę historji“*; jednak obok składników mistycznych i metafizycznych, zawiera ona wiele problemów, spostrzeżeń i wniosków z zakresu historji pozytywnej, operuje często metodami pozytywnemi i wnosi bezwątpienia ciekawe oświetlenie szeregu zasadniczych zagadnień dziejów społecznych, gospodarczych i kulturalnych [67]). Zwłaszcza cenny dla historji społecznej i gospodarczej jest podręcznik filozofji historji L. P. Karsavina, oświetlający m. in. szereg ważniejszych kwestyj metodologji dziejów społecznych i gospodarczych [68]).

Na stanowisku wręcz przeciwnem eurazjanizmowi stoi w swych pracach historjozoficznych najstarszy wiekiem historyk-emigrant rosyjski Eugenjusz Šmurlo, zasłużony badacz stosunków Rosji z Zachodem [68]a).

Osobne miejsce wśród historjozofów rosyjskich zajmuje P. M. Bicilli, autor całego szeregu dzieł z zakresu filozofji i metodologji historji, geopolityki, nacjologji itd.; niektóre z tych dzieł są bardzo ciekawe dla metodologji i filozofji dziejów społ. i gosp.[68]b). Należy również wymienić też bardzo ciekawą próbę wstępu

---

[67]) N. A. Berdjaev, Smysl istorii. Opyt filosofii čelovečeskoj sud'by. Izd. „Obelisk“. Berlin 1923; Filosofija neravenstva, ibid. 1923 i szereg innych.

[68]) Filosofija istorii. Izd. „Obelisk“. Berlin 1923. — W pracy tej występują po części ideje eurazjanizmu, którego umiarkowanym zwolennikiem jest L. Karsavin. O ideologji eurazjańskiej mówiliśmy krótko wyżej. Eurazjanizm i nieco spokrewniony z nim „młodorosjanizm“ posiadają dość znaczną literaturę historjozoficzną (prace N. G. Trubeckoja, P. Savickiego, L. Karsavina, N. Alekšeeva, V. Vernadskiego, i in.), której nie możemy tu omawiać, ze względu na brak miejsca tembardziej, że literatura ta ma tylko pośrednią łączność z historją społeczną i gospodarczą.

[68]a) Vvedenie v russkuju istoriju. Izd. Plamja. Praga 1924, str. 178; La Russia in Asia e in Europa. Europa Orientale, Roma 1921, t. III; Rusko v Azii a v Europě. Ottova Světova Knihovna, Praha 1926, str. 90.

[68]b) Očerki teorii istoričeskogo znanija. Praga 1925, str. 339; Uvod v svetsku istoriu. Beograd 1923, str. 202; Vvedenie v istoriju novago vremeni. Godišnik na Sofijskija Universitet, 1927; Istoriosofskija idei Fr. Vizera. Sovrem. Zap., t. 35, 1928; Nacija i narod, ibid., t. 37, 1928; Nacija i jazyk, ibid., t. 40, 1929; Geopolitical Conditions of the Evolution of Russian Nationality. Journal of Modern History, 1930, t. II, nr. 1, i inne. — Z prac nacjologicznych, ciekawych dla dziejów społ., zanotujemy jeszcze artykuł P. Miljukova — Nacional'nyj vopros. Proischoždenie nacional'nosti i nacional'nye voprosy v Rossii. Berlin 1925, str. 192 (to samo po czesku, Praha 1930).

historjozoficznego do geopolityki Ark. Fatěeva, zasłużonego historyka doktryn społecznych i politycznych [69]); praca Fatěeva stanowi właściwie „wstęp do geopolityki narodów słowiańskich", którą ma zamiar opracować. Na początku Fatěev zaznacza szczególne znaczenie problemów geopolityki dla historji narodów słowiańskich ze względu na to, że „rozsiedlenie się i walka o ziemię stanowią podstawowy temat historji narodowej wszystkich gałęzi słowiańskich". Następnie mówi o wzajemnym stosunku rasy-nacji, państwa i ziemi, o „państwie, jako czynniku opanowania i obrony terytorjum narodowego", o zasadach podziału ziemi i granic: rasowej (etnograficznej), geograficznej, gospodarczej i prawniczej, oraz o wypływających stąd czterech kierunkach ideologicznych: panrasyzmie, pangeografizmie, paninternacjonalizmie i pannonizmie.

Zagadnieniom metodologji historycy-emigranci poświęcali mniej uwagi, niż problemom filozofji historji. Ale i w tej dziedzinie emigracja rosyjska dała kilka cennych rzeczy, wśród których na szczególną uwagę historyka dziejów społecznych i gospodarczych zasługuje — obok wspomnianego już podręcznika filozofji historji Karsavina i jegoż krótkiego „wstępu do historji" (podręcznika metodologji historji) [70]), wydanego jeszcze w czasie pobytu Karsavina w Rosji, — wymieniony już wstęp metodologiczny do historji rosyjskiej Eug. Šmurly.

O niektórych pracach metodologicznych, zajmujących się metodologją pojedyńczych działów lub nawet specjalnych zagadnień dziejów społecznych i gospodarczych, będzie mowa w odpowiednich dalszych rozdziałach.

V. OPRACOWANIA OGÓLNE POWSZECHNYCH DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH.

Dzieje świata starożytnego, Bizancjum i nowożytnej Europy zachodniej.

W okresie przedrewolucyjnym w Rosji w XIX—XX w. ukazał się cały szereg bardzo cennych swego czasu naukowych podręczników „historji ekonomji politycznej", przedstawiających w ści-

[69]) Vvedenie v geopolitiku slavjanstva. Naučn. Trudy Russk. Nar. Univ. v Prahě, 1933, t. 5.

[70]) Vvedenie v istoriju. Teorija istorii. P. 1921.

słem, ale wyrazistem i zupełnie naukowem ujęciu dzieje powszechne gospodarstwa społecznego, wraz z dziejami doktryn ekonomicznych, od czasów starożytnych do XIX w. włącznie; takie są np. podręczniki Jana Vernadskiego[71]), Jana Ivanjukova[72]), Aleksandra Čuprova[73]), Włodzimierza Levitskiego[74]), Miklaševskiego[75]) i in. W okresie porewolucyjnym nowe podręczniki naukowe tego typu, o ile nam wiadomo, w Rosji nie pojawiły się[76]). Natomiast widzimy w najnowszej naukowo-historycznej literaturze rosyjskiej ciekawe ogólne opracowania i podręczniki, specjalnie poświęcone dziejom społecznym i gospodarczym oddzielnych krajów i okresów albo zwracające szczególną uwagę na dzieje społeczne i gospodarcze oddzielnych krajów i okresów. Przedewszystkiem ukazał się szereg prac, omawiających rozwój społeczeństwa i gospodarstwa społecznego w czasach najdawniejszych, t. zw. „przedhistorycznych". Wartość ich naukowa nie jest przeważnie wysoką. Prace te nie przynoszą właściwie prawie nic nowego, powtarzając tylko stare hipotezy Marxa, Engelsa i in. o pierwotnym komunizmie i t. p.; w każdymbądź razie daleko nie dorównują badaniom w tym zakresie dawniejszych uczonych rosyjskich, zwłaszcza Maksyma Kovalevskiego (†1915). Stosunkowo najpoważniejsze z nich są prace Eugenjusza Kagarova o niektórych najważniejszych problemach etnologji, z uwzględnieniem poglądów Fr. Engelsa[77]) na te problemy, następnie prace: S. A. Semënova-Zusera o komunizmie pierwotnych społeczeństw, (autor wykorzystuje tu niektóre materjały etnologji porównawczej w zakresie badań nad

---

[71]) Očerk istorii političeskoj ekonomii. P. 1858.

[72]) Političeskaja ekonomija, kak učenie o processě razvitija ekonomičeskich javlenij. M. 1891 [3]).

[73]) Istorija političeskoj ekonomii. M. (litogr. wyd.) 1890; M. (druk. wyd.) 1892 [1]) i szereg nast. wydań; ost. wyd. — M. 1911 (później przedrukowywano bez zmian).

[74]) Istorija političeskoj ekonomii. Chark. 1914 [2].

[75]) Istorija političeskoj ekonomii.

[76]) Poniekąd zbliża się do tego typu podręczników *naukopodobny* „Kratkij kurs ekonomičeskoj nauki" A. Bogdanova, przedstawiający dzieje gospodarstwa społecznego w duchu marksistowskim, wielokrotnie wydany przez „Gos-izdat".

[77]) Np.: Fridrich Engel's i novejšaja etnografija. Izv. Akad. Nauk, 1931, VIII.

ustrojem społecznym plemion prymitywnych syberyjskich i t. p.)[78]), S. Kovaleva o zasadniczych problemach badań ustroju społecznego i gospodarstwa, opartego na niewolnictwie[79]) i t. p. Osobno należy wspomnieć o artykule wybitnego historyka rosyjskiego Roberta Vippera, poruszającym zagadnienie t. zw. „matrjarchatu“[80]).

Próbę popularnego przedstawienia dziejów „społeczeństwa przedpaństwowego“, tudzież dziejów starożytnych wschodu, Grecji i Rzymu ze szczególnem uwzględnieniem stosunków społ. i gosp., daje N. M. Nikol'skij[80]a).

Bez porównania cenniejsze są nowe prace uczonych rosyjskich z dziejów społecznych i gospodarczych starożytnego świata — Babilonji, Egiptu, Grecji, Rzymu i t. d. Na pierwszem miejscu, oczywiście, należy tu wymienić prace znakomitego uczonego rosyjskiego Michała Rostovceva [Rostovtzeff] o Egipcie, Syrji, królestwach Bosforańskiem i Pergameńskiem, o starożytnym Rzymie i t. d.[81]). Brak miejsca nie pozwala nam nietylko na najkrótsze streszczenie tych bardzo cennych prac, ale nawet na wymienienie ich przewodnich idej. Jedną z tych idej jest wyjaśnienie, uargumentowane bardzo licznemi i niewątpliwemi faktami z dziejów różnych krajów, rozpowszechnienia się gospodarki kapitalistycznej w starożytności zwłaszcza w świecie hellenistycznym.

---

[78]) Pervobytnoe kommunističeskoe obščestvo . Vestnik Akad. Nauk, XII.

[79]) Ob osnovnych problemach rabovladel'českoj formacii. GAIMK., L. 1933.

[80]) Tragedija ženskago osvoboždenija. Krugovorot istorii. Berlin, 1923.

[80]a) Istorija doklassovogo obščestva. Drevnij Vostok. Antičnyj mir. Učpedgiz. M. 1933.

[81]) M. Rostovtzeff: Ptolemaic Egypt. The Cambridge Ancient History, t. VII (1928), r. IV; Syria and the Est, ib., t. VII, r. V; The Bosporan Kingdom, ib., t. VIII (1930), r. XVIII; Pergamum, ib., t. VIII, r. XIX; Pergamum. Anatolian studies, presented to Sir W. M. Ramsay, Manchester, 1923; Rhodos and Delos, The Cambr. Anc. Hist., t. VIII, r. XX; Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, tt. I, II, Leipzig, 1931, X+348, 422; The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford, 1926, 25+695; The Decay of the Ancient World and its Economic Explanations. The Economic History Review, London, 1930, t. II, z. 2; Roman Exploatation of Egypt in the first century A. D. Journal of Economic and Business History, 1929, t. I; The Foundations of social and economic Life in Egypt in Hellenistic Times. Journal of Egyptian Archaeology, 1920, VI; Očerki po istorii drevnjago mira. Vostok. Grecija, Rim. Berlin, 1924, 327 i t. d.

Wobec tych faktów, wypada ostatecznie odrzucić tak popularną doniedawna teorję panowania w świecie starożytnym gospodarki domowej. Rostovcev nie zachwyca się nad miarę teorją rozwoju kapitalistycznego w starożytności, wskazuje granice i przeszkody, na które napotykał rozwój kapitalizmu.

Włodzimierz Levitskij (*1854—†1926), jeden z najbardziej zasłużonych historyków-ekonomistów rosyjskich, b. profesor Uniwersytetu Charkowskiego i członek Kijowskiej Akademji Nauk, rozpoczął u schyłku wieku opracowanie wielkiego podręcznika dziejów gospodarstwa społecznego od czasów najdawniejszych. Zdążył wydać tylko pierwszą część, zawierającą szkice gospodarstwa społecznego starożytnej Babilonji i Egiptu (wyszła w roku śmierci autora)[82]). Levitskij był twórcą schematu dziejów gospodarczych, rozdzielającego je na trzy okresy — gospodarstwa domowego („ojkosnego"), miejskiego i kapitalistycznego, przyjętego też przez niektórych uczonych zachodnich. W ostatniej swej pracy odstępuje on jednak nieco od dawniejszego swego poglądu o wyłącznem panowaniu gospodarki domowej w świecie starożytnym przyznając składnikom gospodarki kapitalistycznej bardzo ograniczony rozwój w starożytności.

Cenny szkic dziejów ustroju społecznego oraz ewolucji społecznej w Grecji starożytnej nakreślił Eugenjusz Kagarov w swym bardzo ciekawym, mimo krótkich rozmiarów, podręczniku dziejów staro-greckiego prawa politycznego[83]). Przedstawiając rewolucje i inne zmiany społeczne w starożytnej Grecji, Kagarov robi przy tem też próbę wyjaśnienia pewnych praw socjologicznych, kierujących temi zmianami. — Dzieje ustroju społecznego starożytnego Rzymu uwzględniają w swych podręcznikach historji prawa rzymskiego V. Chvostov i Bogolěpov. Dziejami ustroju społecznego, a po części i dziejami gospodarczemi Rzymu zajmuje się też w niektórych rozdziałach swych bardzo obszernych „Les origines de l'histoire de Rome et de celle de son droit"[83a]), V. Sinajskij; dla dziejów społecznych szczególnie ważne są pierwsze dwa tomy tego dzieła: 1) La cité Quiritaire (De l'origine

[82]) Očerki chozjajstvennogo byta narodov drevnego Vostoka. Vavilonija. Egipet. Social'nyj stroj, zemledelie, promyšlennost' i torgovlja u drevnich vavilonjan i egiptjan. Izd. „Ukrainskij Ekonomist". Chark. 1926.

[83]) Posobie k lekcijam po gosudarstvennomu pravu. Chark. 1917.

[83a]) Acta Universitatis Latviensis, 1923—1926, tt. VII, X, XII, XV, XIX.

de l'histoire agraire, de l'histoire du droit de la Rome ancienne...) i 2) La cité populaire...

W szeregu prac uczonych rosyjskich dość wszechstronnie są przedstawione dzieje społeczne i gospodarcze Bizancjum. Na pierwszem miejscu należy tu wymienić bardzo ciekawą, ale, niestety, nieukończoną próbę podręcznika historji społecznej i gospodarczej Bizancjum przedwcześnie zmarłego bizantologa rosyjskiego Konstantyna Uspenskiego (*1874—†1917)[84]). Główną uwagę w tej pracy zwraca Uspenskij na proces feodalizacji Bizancjum, który wyświetla szeroko i wszechstronnie; m. in. wedle Uspenskiego główną treść i podłoże walk obrazoburczych w Bizancjum stanowiła walka społeczna i gospodarcza cesarzy i ich obozu przeciw feodalizmowi klasztornemu; kwestja obrazów świętych była tylko najbardziej rzucającem się w oczy akcesorjum tej walki. Podręczniki historji starożytnej Grecji i Rzymu K. Uspenskiego szeroko uwzględniają dzieje społeczne i gospodarcze; ukazały się tylko w wydaniach litografowanych.

Krótki, ale bardzo ciekawy szkic dziejów społecznych i gospodarczych Bizancjum od VII w. do jego upadku (1453) skreślił stosunkowo młody, ale już znany i, można powiedzieć, nawet zasłużony bizantolog rosyjski Jerzy Ostrogorskij[85]). Bardzo wyraziście scharakteryzował tu Ostrogorskij ewolucję ustroju społecznego i gospodarczego Bizancjum od gospodarstwa, opartego głównie na drobnej niezależnej własności ziemskiej, do feodalizmu, którego skutkiem było osłabienie finansowe, a wraz z tem i polityczne państwa bizantyńskiego i wreszcie jego upadek.

Bardzo cenne rozdziały, poświęcone dziejom społecznym i gospodarczym Bizancjum zamieścił w swym doskonałym podręczniku historji imperjum bizantyńskiego najwybitniejszy obecnie bizantolog rosyjski A. A. Vasil'ev [Vasiliev][86]). Na szcze-

[84]) Očerki po istorii Vizantijskoj imperii. Tom I. M. 1917.

[85]) Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches. Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschafts-Geschichte, Stuttgart, 1929, Bd. 22.

[86]) Lekcii po istorii Vizantii: I. Vremja do epochi krestovych pochodov (do 1081 g.). P. 1917; II. Vizantija i krestonoscy. P. 1923; III. Latinskoe vladyčestvo na Vostoke. P. 1923; IV. Padenie Vizantii. L. 1925. — History of Byzantine Empire. Vol. I. From Constantin the Great of the Crusades (A. D. 1081), Vol. II. From the Crusades to the Fall of the Empire (A. D. 1453). University of Wisconsin Studies in the social sciences and history. NN 13, 14. Madison, 1928, 1929. Str. 457, 502 (jest także w tłumaczeniu fraancuskiem).

gólną uwagę zasługuje omówienie polityki agrarnej cesarzy bizantyńskich. Wyczerpująco wyświetlone jest zagadnienie rzekomego wpływu słowiańskiego na powstanie gminnej własności ziemskiej w Bizancjum; Vasiliev odrzuca możliwość takiego wpływu.

Stosunkom społecznym i gospodarczym imperjum Nicejskiego, które powstało w M. Azji w XIII wieku na ruinach państwa bizantyńskiego i dało później początek restauracji tego państwa, poświęca część swych „Szkiców o kulturze dworu bizantyńskiego w XIII w." uczenica Vasil'eva, Marja Andreeva[87]). W szkicach tych autorka dokładnie przedstawia zmiany w stosunkach społecznych w środkowej części ziem bizantyńskich po opanowaniu Bizancjum przez krzyżowców, rozwój instytucyj, podobnych do feodalizmu zachodniego, zastanawia się też nad walką arystokracji nicejskiej z cesarzami nicejskimi i t. d.

Stosunki społeczne i gospodarcze drugiego z państw, powstałych w XIII w. na ruinach mocarstwa bizantyńskiego, *imperjum Trapezuntskiego* dość szeroko i dokładnie omówił w ostatniej swej pracy słynny bizantolog Teodor Uspenskij (†1928)[88]). Szczególnie ciekawem, z punktu widzenia historji społecznej i gospodarczej, jest wyjaśnienie w tej pracy rozwoju ustroju beneficjalnego, czyli może lepiej powiedzieć, używając wyrazu rosyjskiego — „wotczynnego" w imperjum Trapezuntskiem; ustrój ten, przypominający feodalizm zachodni, jeszcze bardziej podobny jest do rosyjskiego ustroju „wotczyn" i „poměstij". Wogóle, praca ta daje, bezwątpienia, najlepsze oświetlenie stosunków społecznych i gospodarczych w tem mało znanem, ale bardzo ważnem w dziejach „świata czarnomorskiego" państwie.

Z nowo wydanych nielicznych prac uczonych rosyjskich z dziejów społ. i gosp. średniowiecznej Europy zachodniej najcenniejsze są pośmiertne prace znakomitego medjewisty P. G. Vinogradova[88a]).

---

[87]) Očerki po kul'ture vizantijskago dvora v XIII věkě. Rozpravy Král. České Spol. Nauk, Tř. Fil.-Hist.-Jazykozpyt, N. R. VIII. č. 3, 1927.

[88]) Očerki iz istorii Trapezuntskoj imperii. Izdatel'stvo Akademii Nauk. Pod redakciej akad. S. A. Žebeleva. L. 1929. — Zaznaczymy tu jeszcze uwagi o gospodarstwie społecznem Bizancjum I. S. Plotnikova we wstępie do rosyjskiego tłumaczenia podręcznika L. Brentano: Narodnoe chozjajstvo Vizantii. L. 1924.

[88a]) Collected Papers. Oxford. 1928. Vol. I, II. VIII+326, VIII+509; większa część tych prac dotyczy dziejów społ. i gosp. Anglji starożytnej.

Z nowszych rosyjskich opracowań ogólnych historji społ. i gosp. nowoczesnej Europy zachodniej najpoważniejsze są prace Eugenjusza T a r l e g o, w których wyświetla on bardzo dokładnie i wszechstronnie, na podstawie źródłowego materjału stosunki gospodarcze Zachodu w dwóch okresach: w czasach Napoleona [89]) i w okresie najnowszym, po wojnie francusko-niemieckiej 1870—1871 [90]); szczególnie cenne są prace Tarlego o stanie gospodarczym i finansowym Francji i Włoch w czasach Napoleona I, wysoko ocenione przez naukową krytykę zachodnio-europejską. Również cenną jest praca N. S. G o l'd i n a o rozkładzie ustroju stanowego i upadku rządzenia stanowego w Prusach, wydana w przeddzień rewolucji [91]). — Z prac typowo marksistowskich, poświęconych dziejom społecznym i gospodarczym Zachodu stosunkowo najlepsze są szkice z dziejów społ. i gosp. Anglji, Francji i Niemiec Mikołaja R o ż k o w a [92]).

Szeroką próbę przedstawienia rozwoju gospodarstwa społecznego w Niemczech w XIX w. i w pierwszej ćwierci XX w. nakreślił w swej pracy historyk-emigrant W. G r i n e v i č [92]a). Dość ciekawą jest, mimo charakterystycznego sowieckiego zabarwienia, wydana w Moskwie praca L. G. P o l o n s k i e j, przedstawiająca różne strony stosunków społecznych i gospodarczych w Niemczech w przeddzień wojny światowej, w czasie wojny, oraz w pierwszych latach po niej [92]b). Autorka mówi o terytorjum, ludności i składzie społecznym Niemiec, gospodarstwie wiejskiem, przemyśle, handlu, środkach komunikacji, „czynnikach kontrrewolucyjnych i rewolucyjnych" w Niemczech itd. Próbę ogólnego przeglądu dziejów „gospodarstwa światowego" w czasie wielkiej wojny i w pierwszych latach powojennych dał

---

[89]) Napoléon I et les intérêts économiques de la France. Paris 1926; Ekonomičeskaja žizń korolevstva Italii v carstvovanie Napoleona I. S. priloženiem neizdannych dokumentov. Jur'ev 1916, str. 532; Le blocus continental en Italie. Vol. I. Les Presses Universitaires. Paris 1927, str. 500.

[90]) Evropa v epochu imperializma. 1871—1919 (podręcznik uniwersytecki). 1927.

[91]) Upadek soslovnago upravlenija v prusskom gosudarstvě. Chark. 1916.

[92]) Očerki iz istorii Anglii, Francii i Germanii. Pb. Izdanie O. Bogdanovoj.

[92]a) Narodnoe chozjajstvo Germanii. Očerk razvitija. 1880—1924. Berlin 1924, str. 402.

[92]b) Puti Germanii. Ekonomičeskie faktory i social'nye sily 1913—1924 godov. Gos. izd. M. 1925², str. 228.

znany historyk-ekonomista I. M. Kulišer[92c]). Praca jego cenna jest przedewszystkiem dlatego, że zawiera wiele rozmaitych danych statystycznych. Jest w niej wiele porównawczych statystycznych tablic, diagramów itd. Na początku pracy omawia autor wydatki wojenne w czasie ost. wojny, porównując je z wydatkami na wojny dawniejsze, dalej mówi o długach państwowych w czasach dawniejszych oraz w czasie powojennym, o stratach w ludziach itd. Następnie szeroko omawia poszczególne gałęzie gospodarstwa w różnych krajach: rolnictwo, chów bydła, produkcję cukru, kawy, kakao, produkcję bawełny i przemysł bawełniany, zapasy i dobywanie węgla i rud żelaznych, dobywanie nafty, oraz różnych kruszców — miedzi, ołowiu, cyny, niklu, rtęci, aluminjum itd. Specjalny rozdział poświęca stanowi bezrobocia w różnych krajach. Dalej omawia handel międzynarodowy i stan floty handlowej różnych krajów, wahania walut, ruch cen i stan płac zarobkowych.

VI. OPRACOWANIA OGÓLNE DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH WSCHODNIEJ SŁOWIAŃSZCZYZNY I WSCHODU.

W ogólnem, syntetycznem opracowywaniu dziejów społecznych i gospodarczych Rosji i wogóle Słowianszczyzny wschodniej zaznacza się w ostatnich czasach wielka różnostronność, a równocześnie też mocny wpływ wypadków współczesnych na ujęcie syntetyczne przeszłości. W większości tych opracowań odczuwa się mocny wpływ z jednej strony Bazylego Ključevskiego, z drugiej — historycznej ideologji marksistowskiej, chociaż nie brak prób zasadniczej rewizji panujących dotychczas w nauce rosyjskiej poglądów szkoły Ključevskiego, oraz odtworzenia syntetycznego dziejów Słowiańszczyzny wschodniej w duchu ściśle pozytywistycznym; równocześnie jednak widzimy też w niektórych nowych opracowaniach dziejów Rosji odrodzenie romantyzmu historycznego, żywo przypominającego romantyzm słowianofilski.

Najbardziej charakterystyczne dla współczesnej nauki historycznej sowieckiej są podręczniki syntetyczne dziejów Rosji Michała Pokrovskiego (um. 1931), „bolszewickiego historyka“, jak tytułują go nekrologi sowieckie. Podręczniki te zyskały

[92c]) Obzor mirovogo chozjajstva za vremja vojny i sostojanie ego k načalu 1923 goda. Izd. Atenej. Pg. 1923, str. 135.

ze strony władz sowieckich opinję najlepszych podręczników i stały się wzorami dla innych historyków sowieckich, a wskutek tego mocno wpływają na prace z historji wsch. słowiańskiej, wychodzące w S. S. S. R. Historja gospodarcza Rosji zajmuje centralne i naczelne miejsce w podręcznikach Pokrovskiego, a całokształt dziejów rosyjskich wyprowadza on właśnie z dziejów gospodarczych. Podstawę ideologiczną prac Pokrovskiego stanowi marksizm, ujęty jednak dość formalnie i przystosowywany sztucznie do dziejów rosyjskich. Równocześnie, mimo ostrej krytyki „burżuazyjnej historjografji rosyjskiej" widać u Prokrovskiego wyraźnie wpływ historycznej szkoły moskiewskiej, a przedewszystkiem Baz. Ključevskiego, do którego uczniów niebezpodstawnie zaliczają Pokrovskiego niektórzy historjografowie rosyjscy. Pokrovskij wiele od Ključevskiego pożycza, ale go także nieraz poprawia i przerabia, zastosowując przy tem „ogólniki" marksistowskie.

Początki rosyjskiego procesu dziejowego, zgodnie z Ključevskim i całą moskiewską szkołą historyczną, Pokrovskij widzi w Rusi kijowskiej, z której ludność miała rzekomo przesiedlić się potem w dorzecza Oki i górnej Wołgi t. j. tam, gdzie powstało z czasem państwo moskiewskie. Sprostowanie przez archeologję rosyjską hipotezy o przesiedleniu ludności kijowskiej na północny wschód i protesty historyków szkół kijowskiej (antonowiczowskiej) i petersburskiej przeciw sztucznemu poczynaniu rosyjskiego procesu dziejowego z Kijowa, zamiast poczynania go z Nowogrodu i Suzdalu, uszły jego uwagi. Skutki tego dla syntezy dziejów społecznych i gospodarczych Rosji w pracach Pokrovskiego były bardzo ujemne. Pokrovskij przyjął tezy Ključevskiego o handlu, jako podstawie gospodarstwa na Rusi kijowskiej w X—XII w., oraz o dość prymitywnem gospodarstwie rolniczem Rusi półn.-wschodniej w wiekach XII—XIV. Jednak w tych tezach Ključevskiego zobaczył, wskazaną zresztą przez samego Ključevskiego, dziwną sprzeczność: w wiekach X—XII ludność ruska, mieszkając w okolicy bardzo żyznej, jaknajlepiej przydatnej do rolnictwa, główną uwagę miała zwracać na handel i stworzyła nawet dość rozwinięte gospodarstwo społeczne, oparte o handel zewnętrzny, czyli — jak teraz częściej się wyraża — gospodarkę handlowo-kapitalistyczną, później jednak, gdy „ta sama ludność przesiedliła się"

na północny wschód, na ziemie bardzo mało przydatne do uprawiania roli, wówczas zaniechała handlu i zwróciła się do rolnictwa i gospodarstwa domowego. Pokrovskij „poprawił“ te wnioski bardzo dowcipnie: według niego, w okresie kijowskim Ruś stała jeszcze na najniższym poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego; ona jeszcze nie dorosła do szerokiego uprawiania roli, którem się zajęła dopiero w okresie następnym; handel, prowadzony przez Rusinów w X—XII w. nie był prawdziwym handlem, ale „handlem rozbójniczym“, „najezdniczym“, cechującym pierwotne stadja gospodarstwa i społeczeństwa. Z tego wniosku, stojącego w wyraźnej sprzeczności ze świadectwami niewątpliwych źródeł, Pokrovskij wyciągnął drugi wniosek, że społeczeństwo i gospodarstwo Słowiańszczyzny wschodniej i w okresie następnym znajdowało się jeszcze na niskim poziomie. Dlatego też Pokrovskij poświęca czasom dawniejszym stosunkowo mało uwagi. Tylko nowsze okresy w jego syntezie historycznej mają samodzielną wartość historyczną, czasy poprzednie — to tylko wstęp, podbudówka do właściwej, nowszej historji Rosji. Dzieje Nowogrodu i Pskowa uwzględnia Pokrovski szczególnie słabo, gdyż nie dają się wtłoczyć w ramy procesu dziejowego rosyjskiego, kreślonego przez Pokrovskiego. Nieco wyraźniej występują u niego dzieje gospodarcze i społeczne państwa moskiewskiego. W państwie tem Pokrovskij znajduje i feodalizm i ustrój stanowy, nadając zresztą terminom tym znaczenie odmienne od przyjętego w nauce zachodniej i rosyjskiej niesowieckiej. Pod pojęcie feodalizmu podchodzi u niego i gospodarka pańszczyźniana i wszelki ustrój, oparty na przytwierdzeniu włościan do gleby, w którym władza polityczna łączy się w znacznym stopniu z własnością prywatną, i t. p. W okresie „feodalizmu“ rozwija się kapitał handlowy, który następnie podkopuje podstawy feodalizmu. Następnie zjawia się kapitalizm przemysłowy, potrzebujący wolnych pod względem prawnym robotników i doprowadzający wobec tego do uwolnienia włościan od przytwierdzenia. W okresie późniejszym (po uwolnieniu włościan) zjawiają się początki kapitalizmu finansowego, który nie zdążył się jednak mocno rozwinąć.

Wiele twierdzeń Pokrovskiego w swej jednostronności wpada wprost w komizm, np. wyjaśnienie ascetyzmu mnichów motywami gospodarczemi, albo przypisywanie „dekabrystom“ 1825 r. (w ich dążeniach do uwolnienia włościan i t. p.) celów stanowych i kapi-

talistycznych i wogóle zupełne ignorowanie motywów etycznych, humanitarnych u elity rosyjskiej, dążącej od końca XVIII w. do uwolnienia włościan i reform społecznych i gospodarczych. Podobnych przykładów możnaby wskazać wiele.

Poważniejszemi od omówionych prac Pokrovskiego są podręczniki marksistowskie dziejów Rosji Mikołaja Rożkowa, również szczegółowo uwzględniające historję społeczną i gospodarczą[93]). Na pracy jego, podobnie jak i na pracach Pokrovskiego, obok wpływów marksizmu, również zaciążyły mocno wpływy Ključevskiego, głównie jednak w ujęciu dziejów społ. i gosp. państwa moskiewskiego; natomiast w badaniach nad stosunkami społecznemi i gospodarczemi Rusi kijowskiej jest on nietylko niezależny od Ključevskiego, ale nawet polemizuje z nim. Nadto, niewątpliwy wpływ na Rożkova miały prace Maksyma Kovalevskiego. Proces dziejowy rosyjski rozpoczyna on tak samo, jak Ključevskij i Pokrovskij, od Rusi kijowskiej, a nawet robi pod tym względem krok wstecz od nich, gdyż nie chce widzieć wyraźnej różnicy w budowie gospodarczej i społecznej Rusi południowej (kijowskiej) X—XII w. a północno-wschodniej XII—XIV w. Za podstawę gospodarstwa Rusi kijowskiej w zaraniu historji uważa Rożkov myśliwstwo i bartnictwo, później w w. XI—XII przyłącza się do nich rolnictwo, które jednak — według zdania Rożkova — nie odgrywało i wówczas jeszcze dominującej roli gospodarczej; również mocno ogranicza on znaczenie handlu w życiu gospodarczem Rusi kijowskiej, polemizując w tym wypadku z Ključevskim.

Należy powiedzieć, że Rożkov poniekąd miał rację, gdy podkreślał wybitne znaczenie gospodarstwa wiejskiego dla Rusi kijowskiej, którego rzeczywiście nie doceniał Ključevskij. W tym wypadku z Rożkovem do pewnego stopnia jest w zgodzie znakomity historyk rosyjski A. Prěsnjakov, również wysuwający wieś na przednie miejsce w gospodarce Rusi kijowskiej, Prěsnjakov jednak nadawał większe znaczenie rolnictwu, niż Rożkov[94]); ale Rożkov wpadł w drugą skrajność, nie docenił znaczenia handlu zewnętrznego i wogóle „sprymityzował“ gospodarkę starej Rusi kijowskiej. W przeciwieństwie do Pokrovskiego, Rożkov po-

[93]) Obzor russkoj istorii s sociologičeskoj točki zrěnija, 1-e wyd. — P. 1903—1905 itd.; Russkaja istorija v sravnitel'no-istoričeskom osveščenii, 5 tomów, P. — M. 1922 itd.

[94]) A. E. Prěsnjakov. Knjažoe pravo drevnej Rusi. Pb. 1909.

święcił szczególną uwagę dziejom społecznym i gospodarczym Rusi północno-zachodniej, zwłaszcza Nowogrodowi, dokładnie wyjaśniając jego odmienną od innych ziem wsch.-słowiańskich strukturę społeczną i gospodarczą, uwypuklając walkę społeczną między różnemi klasami społecznemi itd.; specjalnie interesuje się przy tem rozwojem handlu zewnętrznego i kapitalizmu handlowego, towarzyszących zmianom w gospodarstwie wiejskiem, mianowicie przejściu od myśliwstwa, rybołowstwa itp. zajęć do rolnictwa. Gospodarkę Rusi półn.-wschodniej, z której następnie utworzyło się państwo moskiewskie, rozpatruje Rožkov jako dalszy etap w rozwoju gospodarki Rusi kijowskiej. Do XVI w. gospodarka ta była prawie naturalną. W w. XVI odbyły się radykalne zmiany (za jedną z głównych przyczyn tych zmian uważa Rožkov — w ślad za Ključevskim — szeroką kolonizację wolnych obszarów państwa moskiewskiego); gospodarka naturalna zaczęła zamieniać się na wymienną, rolnictwo zaczęło obsługiwać nietylko własne potrzeby, ale i tworzący się rynek, skrystalizował się proces przytwierdzenia włościan do ziemi, oraz przytwierdzenia ludzi innych „stanów" (ludzi służyłych i posadskich) do ich stanów, zajęć, a po części i miejsc pobytu, rozwinął się proces uwłaszczenia „wotczyn" przez ludzi służyłych, system nadawania „poměstij" tymże służyłym ludziom, zaostrzyła się walka bojarów z panującymi, szukającymi poniekąd oparcia w średnio zamożnem dworiaństwie, a równocześnie odbywały się głośne wojny z sąsiedniemi państwami i szeroka ekspansja na wschód i po części na południowy wschód[95]). To też, według Rožkova, od połowy XVI w. zaczął się w dziejach Rosji drugi ich okres — g o s p o d a r s t w a p i e n i ę ż n e g o, w którem coprawda obrót towarowy nie opanował wszystkich stosunków gospodarczych, ale już przeniknął w głębiny życia ludowego. Porównywując proces rozwoju gospodarstwa pieniężnego w Rosji z analogicznym procesem na Zachodzie, Rožkov podkreśla, że gospodarka pieniężna w Rosji nie znała przejściowego okresu izolowanych gospodarstw miejskich w tej formie, w jakiej przeszła go ewolucja gospodarcza Europy

[95]) Zaznaczając pewne zmiany w stosunkach społecznych i gospodarczych państwa moskiewskiego w XVI w., Rožkov wskazuje na pewne podobieństwo ówczesnych stosunków rosyjskich do feodalizmu zachodniego; ale równocześnie przestrzega przed zadaleko idącem odszukiwaniem instytucyj feodalnych w Rosji.

zachodniej. W Rosji pieniężna gospodarka była nie miejską, ale ludową; okręgi gospodarcze, które wówczas powstawały w Rosji były znacznie szersze, niż na Zachodzie i odrazu nie były tak izolowane i zamknięte, jak w Europie zachodniej. W drugim okresie dziejów rosyjskich, t. zn. od połowy XVI do połowy XIX w. rozprzestrzeniło się prawie w całej Rosji rolnictwo, jako główne zajęcie ludności i główna podstawa gospodarstwa społecznego; równocześnie powolnie rozwijało się gospodarstwo pieniężne; powstał dalej t. zw. przemysł „kustarny", wiejski, rozwijający się zwłaszcza od drugiej połowy XVIII w.; tworzyły się i rozwijały się również manufaktury; własność ziemska, z początku unieruchomiona w formie „wotczyn" i „poměstij" służyłych ludzi oraz „wotczyn" klasztornych, od XVIII w. zaczęła ulegać mobilizacji; przytwierdzenie włościan do gleby przetworzyło się w pocz. XVIII w. w osobistą zależność od panów; w gospodarstwie włościańskiem powstała w XVIII w., w związku z przytwierdzeniem włościan do ziemi i opodatkowaniem „podusznem", ziemska własność gromadzka włościan z perjodycznemi przedziałami tej ziemi, słynna „obščina" ziemska, do której Rožkov odnosi się bardzo krytycznie. Ze zniesieniem przytwierdzenia włościan (1861) rozpoczyna się nowy okres w dziejach Rosji, druga faza w rozwoju gospodarstwa pieniężnego: własność ziemska ulega łatwej mobilizacji, obščina" włościańska powoli wali się, rozwija się przemysł, miasto zdobywa większe znaczenie, wyraźniej występuje zróżniczkowanie klasowe społeczeństwa w mieście i na wsi itd. Najnowszy okres rozpoczyna rewolucja 1917 r.

Specjalnie dzieje rosyjskiego gospodarstwa społecznego wyświetla w swym podręczniku P. J. Ljaščenko[96]), w którym wyraźnie odbijają się wpływy szkoły moskiewskiej (przedewszystkiem, rozumie się, Ključevskiego) oraz głównych przedstawicieli marksizmu rosyjskiego, Rožkova i Pokrovskiego. Autor stara się być „prawowiernym" marksistą, to też całokształt dziejów gospodarczych Rosji ujmuje jako proces stałego postępu gospodarczego, upraszczając składowe zjawiska ewolucji gospodarczej i ignorując fakty, sprzeczne z jego prostolinijną koncepcją rozwoju gospodarczego. Dzieje Rusi kijowskiej w jej dawniejszym

---

[96]) Istorija russkogo narodnogo chozjajstva. Ekonomičeskaja Biblioteka. M. — L. 1926[1], 1930[2].

okresie autor włącza, w ślad za swemi wzorami, do historji rosyjskiej i stara się naginać do swej koncepcji; gospodarstwa Nowogrodu i Pskowa do XV w. nie oświetla z należytą uwagą; ciekawe losy gospodarcze kraju Dońskiego nie wywołują zainteresowania u autora. Uwaga jego skoncentrowana została na kraju wołgo-okskim, w którym tworzy się państwo moskiewskie, a stosunkowo najlepszą część stanowi historja gospodarcza państwa moskiewskiego XV—XVII w. Autor nie ma żadnej wątpliwości co do identyczności zasadniczej procesu gospodarczego Rosji a Zachodu: w Rosji, wedle jego zdania, tak samo jak na zachodzie istniały okresy feodalizmu, kapitalizmu handlowego, przemysłowego i finansowego; zresztą, feodalizm rozumie on bardzo szeroko, wobec czego termin ten traci swój zwykły sens. Różnice między ewolucją gospodarczą Rosji a Zachodu polegały tylko w tem, że Rosja przechodziła różne okresy rozwoju kapitalistycznego prędzej, niż Zachód; przy tem nowe formy kapitalizmu przyjmowane były zwykle odrazu z Zachodu, w ich zupełnie rozwiniętej postaci, podczas gdy w samej Rosji jeszcze były dość mocne formy dawniejsze; wobec tego, ewolucję gospodarczą Rosji charakteryzuje do pewnego stopnia nagłość zmian i pewna walka między formami dawniejszemi, a nowszemi. Pewną zasługę autora stanowi jego próba uwypuklenia roli i znaczenia miast w dziejach Rosji w okresie „feodalizmu“ i „kapitalizmu handlowego“. Natomiast stosunki wiejskie przedstawia autor nieraz zupełnie błędnie: przedewszystkiem znacznie przecenia rozprzestrzenienie i znaczenie własności wiejskiej i gospodarstwa folwarczno-pańszczyźnianego, nie uwzględniając należycie drobnej własności włościańskiej i tych licznych majątków, w których przeważał system „obroku“, t. j. rocznych czynszów włościańskch. Następnie myli się autor co do charakteru przemysłu wiejskiego Rosji XVIII i pierwszej połowy XIX w.: nie był to przemysł wyłącznie drobny, chałupniczy, gdyż na wsi istniało dużo wielkich przedsiębiorstw, a w niektórych okręgach przemysłowych Rosji nawet panującą formą przemysłu była wielka „fabryka“ zcentralizowana. Należy też dodać, że w wielu z tych przedsiębiorstw technika przemysłowa znajdowała się na wysokim poziomie; były przedsiębiorstwa, oczywiście, nieliczne, które w XVIII i pierwszej połowie XIX w. pod względem techniczno-przemysłowym stały wyżej od niemieckich (zob. niżej: rozdział o przemyśle). Wyja-

śnienie reformy 1861 r. (wyzwolenia włościan z niewoli, czyli t. zw. „przytwierdzenia“ — „krepostnoj zavisimosti“) u Ljaščenka szablonowo-marksistowskie, zupełnie jednostronne. Najciekawszą jest część, poświęcona najnowszym dziejom gospodarstwa rosyjskiego (po r. 1861), której jednak znowu szkodzi jednostronność i schematyzm. Naogół ta pierwsza próba ujęcia całokształtu dziejów gospodarczych Rosji (od czasów „przedhistorycznych“ do rewolucji 1917 r.) w specjalnym podręczniku nie daje, niestety, wszechstronnego i objektywnego przeglądu ewolucji gospodarczej Rosji, a nadto grzeszy szeregiem wyraźnych błędów faktycznych[97]).

Pod wielu względami podobny do podręcznika Ljaščenka, ale doprowadzony tylko do XVII w., jest podręcznik dziejów gospodarczych Rosji Józefa Kulišera (Kulischer)[98]). Na pracy Kulišera łatwo zauważa się te same wpływy Ključevskiego i wogóle moskiewskiej szkoły historycznej, oraz marksistów rosyjskich, które występują też w podręczniku Ljaščenka, jednak Kulišer jest bardziej samodzielny i niezależny. Praca jego jest wolną od schematyzmu, jednostronności i aprjoryzmu; autor uważnie odnosi się do źródeł i do poglądów innych kierunków. W niektórych rozdziałach dokładnie omawia rozmaite poglądy na najbardziej sporne zagadnienia; wiele swych wywodów opiera na bezpośredniem studjowaniu odpowiednich źródeł. Dzieje gospodarstwa rosyjskiego do XVII w. Kulišer dzieli na trzy okresy: 1) najdawniejszy, 2) dzielnicowy i 3) moskiewski. Pierwsze dwa okresy omówione w jego podręczniku stosunkowo słabo i powierzchownie; natomiast trzeci okres — moskiewski (XIV—XVII w.) oświetla autor dokładnie i ciekawie, tu jednak rzuca się w oczy pewna dysproporcja w omówieniu gospodarstwa wiejskiego, a przemysłu i handlu; dla dziejów gospodarczych Rosji tego okresu bez porównania ważniejszem było gospodarstwo wiejskie, któremu jednak Kulišer poświęca mniej uwagi, niż przemysłowi i handlowi; nadto brak mu głębszego rozumienia dziejów

[97]) Dokładniejszy, zupełnie dobry referat tego podręcznika Ljaščenka, a również analogicznego podręcznika J. Kulišera podała już w t. II „Roczn. dz. społ. i gosp.“ p. N. Gąsiorowska. Nie zgadzamy się tylko z oceną tych prac, zrobioną przez p. Gąsiorowską, uważając ocenę tę za zbyt pozytywną.

[98]) Istorija russkogo narodnogo chozjajstva. T. I. M. 1925. — Russische Wirtschaftsgeschichte. I. Band. Jena, 1925. XII + 458.

gospodarstwa wiejskiego; w omówieniu jego robi prawie te same omyłki, co i Ljaščenko (np. opowiada o panowaniu gospodarstwa folwarczno-pańszczyźnianego); natomiast w częściach, poświęconych przemysłowi i handlowi, autor, specjalnie pracujący od lat w tym zakresie, okazuje się bardziej doświadczonym fachowcem, niż w części, omawiającej stosunki wiejskie; ale i w tych częściach można zauważyć szereg wyraźnych niedociągnięć. Wogóle pracy Kulišera, jak i pracy Ljaščenka, nie można uważać za zupełnie zadawalniający podręcznik dziejów gospodarczych Rosji, ale niektóre jej rozdziały mają pewną wartość naukową.

Dziejami społecznemi i gospodarczemi Rosji wiele zajmuje się w swym „podręczniku krytycznym historji narodów SSSR." N. N. Vanag[99]), „prawowierny" wyznawca marksо-leninizmu, po śmierci Rožkova i Pokrovskiego wysuwający się na czołowe miejsce wśród historyków-marksistów w SSSR. Nazwa pracy Vanaga nie odpowiada jej treści: w rzeczywistości przedstawia nie historję wszystkich, dość rozmaitych narodów obecnego państwa sowieckiego, ale tylko historję Rusi kijowskiej (krótko) i następnie Rosji. Okres „feodalizmu" (w sowieckiem rozumieniu tego słowa) w Rosji rozpoczyna Vanag od XII w., i to w Rusi suzdalsko-władimirskiej; na Rusi południowej (kijowskiej) „feodalizmu" on nie znajduje. W dalszem omówieniu dziejów gospodarczych i społecznych Rosji Vanag idzie w ślady innych rosyjskich historyków-marksistów.

Na początku rewolucji dwukrotnie wydał swój podręcznik historji rosyjskiej do końca XVI wieku jeden z najwybitniejszych żyjących historyków rosyjskich Mateusz Ljubavskij[100]), znany w Polsce głównie ze swych prac z dziejów W. Księstwa litewskiego. Z dwudziestu czterech rozdziałów tego podręcznika ośm specjalnie przedstawia dzieje społeczne i gospodarcze Rusi albo państwa moskiewskiego (organizację społeczną Słowian wschodnich do X w.; zmiany w ustroju społecznym Słowian wschodnich w okresie „kijowskim"; ewolucję społ. i gosp. Rusi kijowskiej w okresie panowania w stepach Połowców; ustrój społeczny i gospodarczy Nowogrodu i Pskowa; walkę z pozostało-

[99]) Kritičeskij očerk istorii narodov SSSR. Cz. I. Partizdat. 1932. 8° 416.

[100]) Drevnjaja russkaja istorija do konca XVI věka. Izdanie M. i S. Sabašnikovych. M. ²1918. 8° 306 + VI.

ściami systemu dzielnicowego w ustroju społecznym w państwie moskiewskiem za Iwana III i Wasylija III; pogrom bojarstwa za Iwana IV; organizację ludności „służyłej" w państwie moskiewskiem; organizację ludności opodatkowanej w państwie moskiewskiem); w innych rozdziałach mówi autor m. in. też o różnych zagadnieniach dziejów społecznych i gospodarczych. M. K. Ljubavskij wyszedł z uniwersytetu moskiewskiego i w tymże uniwersytecie przez długie lata był profesorem: wobec tego historjografja rosyjska zwykle zalicza Ljubavskiego do historycznej szkoły moskiewskiej, uważając go za jednego z uczniów Ključevskiego. Zdaje się jednak, że — mimo swych związków z uniwersytetem moskiewskim, Ljubavskij więcej zbliża się do historycznej szkoły kijowskiej (antonowiczowskiej), a po części może i do petersburskiej. W zgodzie ze szkołą kijowską, uważa on za „bezpośrednią następczynię" Rusi kijowskiej Wielkie Księstwo litewskie[101]), natomiast w procesie dziejów Rusi suzdalskiej, następnie moskiewskiej widzi „protivopoložnoe tečenie". Zresztą, mimo tej zasadniczej uwagi we wstępie do swego podręcznika, przegląd dziejów Rusi kijowskiej łączy w jednej pracy z przeglądem dziejów Rusi suzdalskiej i moskiewskiej, a przegląd dziejów państwa litewskiego wyłącza w osobną pracę. W każdymbądź razie, wyraźne rozróżnienie procesów dziejowych Rusi kijowskiej, a Rosji, bardzo ważne dla należytego zrozumienia stosunków społecznych i gospodarczych na Rusi południowej i północnej w czasach dawniejszych, jest ważnym krokiem naprzód w porównaniu z Ključevskim i najnowszymi historykami-marksistami (Pokrovskim, Rožkovem, Ljaščenką itd.), którzy albo pozostają w tej kwestji na

---

[101]) Oczywiście, twierdzenie to wymaga conajmniej mocnego ograniczenia, które zresztą już dawno zrobił najwybitniejszy z uczniów W. Antonowicza Michał Hruševśkyj. Organicznemi częściami państwa litewskiego były Litwa etnograficzna i Białoruś, których dziejów, oczywiście, nie można rozpatrywać, jako „bezpośredni dalszy ciąg" dziejów Rusi południowej (kijowskiej); natomiast Ruś południowa — ziemia kijowska, Wołyń itd., mimo to, że weszły w skład W. Księstwa litewskiego, przez cały czas trzymały się w nim osobno, zachowując też wyraźne odmiany w swej strukturze społecznej i gospodarczej; pewne wpływy Rusi kijowskiej w W. Księstwie litewskiem oczywiście istniały, były one większe, niż w państwie suzdalsko-władimirskiem, późniejszem moskiewskiem, ale widzieć w W. Księstwie litewskiem „bezpośredniego następcy" Rusi kijowskiej absolutnie nie można.

stanowisku Ključevskiego, albo nawet robią krok wstecz[102]). Ljubavskij kreśli dość krótko, ale wyraziście ewolucję stosunków społecznych i gospodarczych w ziemiach wsch.-słowiańskich. Najlepiej przedstawia stosunki społeczne w państwie moskiewskiem oraz w Nowogrodzie i Pskowie; nie zajmuje się analogją z ewolucją społeczną i gospodarczą Zachodu, ani też zagadnieniem feodalizmu w Rosji.

Przegląd dziejów ustroju społecznego Rosji (i Rusi kijowskiej) zrobił J. Malinovskij, jeden z najwybitniejszych historyków prawa rosyjskiego, w trzech pracach, wydanych w pierwszych latach po rewolucji: „Historji kultury rosyjskiej", „Historji ustroju politycznego rosyjskiego" i „Wykładach z historji prawa rosyjskiego" [103]).

Na emigracji specjalnych podręczników dziejów społ. i gosp. Rosji uczeni rosyjscy, o ile mi wiadomo, nie wydali. Z podręczników „ogólno-historycznych", wydanych na emigracji, dziejom społecznym i gospodarczym Rosji stosunkowo wiele miejsca poświęcają Eugenjusz Šmurlo w swych podręcznikach historji rosyjskiej[104]), Paweł Miljukov (Milioukov) w tomie pierw-

---

[102]) Kwestję wzajemnego stosunku dziejów Rusi południowej, a północnej dokładnie i doskonale wyświetlił M. K. Ljubavskij później w osobnej pracy „Obrazovanie nacional'noj territorii velikorusskogo gosudarstva". L. 1929. — Pracę tę bardzo ostro zaatakowała krytyka marksistowska, zarzucając Ljubavskiemu „velikorusskij šovinizm", którego w rzeczywistości nawet śladów niema w tej jego pracy. Wystąpił z krytyką Ljubavskiego i sam M. Pokrovskij (Proischoždenie velikorusskogo gosudarstva i velikorusskaja narodnost'. Istorik-Marksist, 1930, XVIII—XIX). W artykule tym Pokrovskij, wbrew swym dawniejszym poglądom, wcale nie broni koncepcji, wyprowadzającej narodowość i państwo rosyjskie z Rusi kijowskiej; przeciwnie, podkreśla łączność społeczeństwa i państwowości staropółnocno-ruskich z autochtonnemi (fińskiemi itp.) społeczeństwami ziem północno-ruskich. Pdobne ideje jeszcze przedtem wypowiadali przygodnie A. Spicyn i R. Vipper (p. niżej).

[103]) Lekcii po istorii russkoj kul'tury; Lekcii po istorii russkogo političeskogo stroja; Lekcii po istorii russkogo prava. — Prac tych nie mogłem dostać w czasie pisania tego przeglądu; wyszły one, jeżeli nie mylę się (czytałem je w r. 1920—21), w r. 1918—1919 w Rostowie.

[104]) Istorija Rossii. 862—1917. Grad Kiteż. München 1922, str. 560; Kurs russkoj istorii. T. I. Vozniknovenie i obrazovanie russkogo gosudarstva. 816—1462. Praga 1931, II+535; T. II. Moskva i Litva. 1462—1613. Praga 1933, 437; Storia della Russia. Vol. I—II. Roma, 1928, 1929, 11+286; 164.

szym „szkiców historji kultury rosyjskiej“[105]), oraz autorowie kolektywnej pracy „Histoire de Russie“, wydanej niedawno pod redakcją P. Miljukova, Ch. Seignobosa i L. Eisenmanna[106]). Pewną uwagę stosunkom społecznym poświęcił też Teodor Taranovskij w swym krótkim zarysie dziejów prawa rosyjskiego, wydanym w języku polskim[107]).

Osobno należy wspomnieć ciekawe prace wybitnego, ale bardzo subjektywnego historyka prawa, eurazjanisty Jerzego Vernadskiego[108]). Pierwsza z jego prac — podręcznik historji prawa rosyjskiego, zawierająca m. in. przegląd dziejów ustroju społecznego Rosji XVIII—XIX w., odbija jeszcze stosunkowo słabo jego poglądy eurazjańskie. Natomiast w podręczniku historji ro-

---

[105]) Očerki po istorii russkoj kul'tury. Tom I. M. [7]1918; Paris [8]1932. (ost. wydanie wyszło w formie znacznie zmienionej i uzupełnionej).

[106]) Paul Milioukov, Ch. Seignobos et L. Eisenmann, avec la collaboration de M. M. Caména d'Almeida, général L. Danilov, P. Gronsky, A. Kizevetter (†), V. Miakotine, B. Mirkine-Guétzévitch, L. Niederle. Histoire de Russie, tt. I—II. Paris, 1932—1933, XIX + 1414 + 17 kart. Największą część tego zbiorowego dzieła napisali Miljukov, Kizevetter i Mjakotin (Miakotine), razem ok. 85% całego dzieła. Ich też prace są najważniejsze dla dziejów społ. i gosp. Rosji. Bardzo ciekawe jest przedstawienie historji przemysłu, handlu, miast, cechów itd. w rozdziałach, pisanych przez znakomitego znawcę tych kwestyj A. Kizevettera, do którego należą w tem dziele zbiorowem obszerne rozdziały o państwie moskiewskiem (XV—XVI w.), oraz o Rosji za czasów następców Piotra I; na szczególną uwagę zasługuje też przedstawienie stosunków agrarnych i specjalnie reformy agrarnej Stolypina (1907—1912) w rozdziale o carze Mikołaju II, napisanym przez Miljukova; mają też pewne znaczenie dla wyjaśnienia stosunków społ. i gosp. rozdziały o „pierwszych Romanowych“ (XVII w.), Piotrze I i Rosji sowieckiej, należących też do Miljukova, oraz rozdział o Aleksandrze III (1881—1894), którego autorem jest Mjakotin.

[107]) Historja prawa rosyjskiego. Część I. Historja ustroju państwowego. Pamiętnik Historyczno-Prawny, Lwów, 1928, t. VI, z. 1. — Porów. też: A. Elačič, Istorija Russije, Beograd, 1929, VI+302 (ścisły, ale ciekawy podręcznik historji Rosji, jeden z najlepszych nowych podręczników, uwzględniający należycie stosunki społ. i gosp.); J. Stepanov. Storia della Russia. Roma, 1923; M. Semenov. Histoire de Russie. Paris 1924; Nicolas Brian-Chaninov (Brjančaninov), Histoire de Russie. Paris 1929.

[108]) Istorija prava russkogo gosudarstva XVIII—XIX v. Period imperii. Praga 1924, str. 166; Načertanie russkoj istorii. Praha 1927, 233; A History of Russia. New-Haven 1930.

syjskiej, zwłaszcza w jego ostatniem wydaniu z 1930 r. w języku angielskim, bardzo dosadnie wykłada koncepcję eurazjańską dziejów rosyjskich, zarówno społecznych i gospodarczych, jak i politycznych, które znajdują się, wedle Vernadskiego, w nierozerwalnej łączności tak, że ewolucji politycznej Rosji nie można zrozumieć bez równoczesnego uwzględnienia jej ewolucji społecznej i gospodarczej, et vice versa. Wobec tego podręczniki Vernadskiego są szczególnie ciekawe dla historyka stosunków społecznych i gospodarczych. Jak wszyscy eurazjaniści, Vernadskij jest typowym historykiem-romantykiem. Podobnie do dawniejszych historyków-romantyków rosyjskich, słowianofilów i starszych „narodników", Vernadskij starannie odszukuje, podkreśla i idealizuje w przeszłości wszystkie zjawiska, które odpowiadają jego ideałom i marzeniom społecznym, gospodarczym i politycznym, albo i wprost przenosi w przeszłość swe wymarzone koncepcje i ideje. Jednak ideały Vernadskiego (i innych eurazjanistów) są już inne: zamiast wyidealizowanej przez słowianofilów i narodników „obščiny" włościańskiej, z jej wspólną (gromadzką) własnością ziemską, u Vernadskiego występują dążenia narodu i państwa rosyjskiego do „mocarstwowości" i socjalizmu państwowego. Dążenia te, wedle Vernadskiego, właściwe były narodowi rosyjskiemu we wszystkich okresach jego dziejów, zaczynając od „kijowskiego" (Ruś kijowską Vernadskij, w ślad za szkołą moskiewską, rozpatruje jako początek Rosji) aż do sowieckiego włącznie. Oczywiście, jest w tych twierdzeniach Vernadskiego wiele przesady. Przedewszystkiem Ruś południowa (kijowska) nie zna etatyzmu czyli socjalizmu państwowego a także trudno znaleźć jakieś ślady etatyzmu wzgl. socjalizmu państwowego i we właściwie rosyjskich ziemiach w X—XIII w. W okresach późniejszych w Rosji można rzeczywiście zauważyć zjawiska, mniej lub więcej podobne do etatyzmu, ale przeważnie nie mają one tak wielkiego znaczenia, jakie nadaje im Vernadskij[109]). Ale mimo jednostron-

[109]) Przecenia Vernadskij nieco i dążenia narodu rosyjskiego do „mocarstwowości" oraz wpływ tych dążeń na wzrost ingerencji państwa w stosunki gospodarcze i społeczne. Dość przypomnieć internacjonalizm znacznej części „inteligencji" rosyjskiej w ost. ćwierci XIX oraz na początku XX w., albo t. zw. „porażeńčestvo" w czasie wojen rosyjsko-japońskiej i światowej, albo też w czasach dawniejszych opór Tweru, Pskowa, Nowogrodu i in. przeciw dążeniom mocarstwowym Moskwy, lub w czasach nowszych — ruchy

ności i przesady w wyszukiwaniu etatystycznych dążeń prace Vernadskiego są cenne, gdyż zwracają uwagę na szereg zjawisk gospodarczych i społecznych, niedostatecznie rozważanych lub prawie pominiętych przez autorów innych prac, przedstawiających całokształt dziejów gosp. i społ. Rosji. Oprócz Vernadskiego, w duchu eurazjanistycznym opracowywali historję rosyjską, z szerokiem uwzględnieniem stosunków społ. i gosp., D. S. Svjatopolk-Mirskij[109a]), P. N. Savickij[109b]), S. G. Puškarev[109c]). Koncepcję „etatystycznego" rozumienia dziejów Rosji, tak mocno podkreśloną przez eurazjanistów, przyjmują także: M. Bunakov-Fundaminskij[109d]), głoszący, że „etatystyczny" ustrój ziemski państwa moskiewskiego XVI—XVII (system „wotczyn" i „pomiestij", nadwanych za służbę państwu, ścisłych powinności i obowiązków itd.) leży w duchu narodu rosyjskiego, i B. E. Nol'de[109e]), podkreślający, że w całej historji rosyjskiej we wszystkich dziedzinach życia — gospodarczego, kulturalnego itd. stale występuje, jako organizujący czynnik, państwo, usuwając inicjatywę i działalność „społeczną". Ostrą, ale słuszną krytykę wywodów Bunakova i Nold'dego dał A. A. Kizevetter[109f]).

Syntetyczne opracowanie dziejów społecznych i gospodarczych Rusi południowej (albo, ściślej mówiąc, ziem południowo-

separatystyczne na kresach wielkoruskich, zwłaszcza w Syberji i Dońszczyźnie. Wpływ „dążeń mocarstwowych", albo — lepiej byłoby powiedzieć, potrzeb wojenno-politycznych, na stosunki gospodarcze i społeczne nie zawsze był jednakowy: nieraz wywoływał wzmocnienie wpływu państwa na stosunki gospodarcze i społeczne (po części w państwie moskiewskiem, a zwłaszcza za czasów Piotra I), ale czasem i naodwrót ograniczał wpływy i juryzdykcję państwa, usuwając państwo od bezpośredniego związku z olbrzymią masą ludności włościańskiej i oddając ją w nieograniczoną prawie władzę właścicieli.

[109a]) A History of Russia. London 1927.

[109b]) Geopolitičeskija zamětki po russkoj istorii, w dodatku do książki: G. Vernadskij. Načertanie russkoj istorii, Praga 1927, s. 234—260.

[109c]) Rossija i Evropa v ich istoričeskom prošlom. Evrazijskij Vremennik. Paryż 1927, t. I.

[109d]) Puti Rossii. Sovrem. Zap., 1921—1927, tt. 2, 4, 7, 9, 12, 14, 18, 22, 32.

[109e]) Réflexions sur le développement politique de la Russie. Le Monde Slave, 1927, nr. 2 i 3.

[109f]) Obščija postroenija russkoj istorii v sovremennoj istoričeskoj literaturě. Sovrem. Zap., 1928.

ruskich) w okresie najdawniejszym nakreślił M. Rostovcev[110]). Najważniejszym wynikiem tych prac jest ustalenie stałej, nierozerwalnej tradycji w rozwoju kultury materjalnej na ziemiach południowo-ruskich od czasów najdawniejszych („scytyjskich") aż do okresu kijowskiego. Kultura materjalna i specjalnie organizacja gospodarcza Rusi pierwszych książąt — „Riurykowiczów", a przedewszystkiem jej handel zewnętrzny nie były tworem VIII—X w., ale zostały odziedziczone w znacznym stopniu od dawnych aborygenów ziem południowo-ruskich.

Rozwój stosunków gosp. na południu Rusi wyświetla także E. A. Zagorovskij w swym szkicu dziejów wybrzeża północno-czarnomorskiego (m. in. podaje tu zestawienie wiadomości o handlu zewnętrznym tego kraju).

Dla dziejów społ. i gosp. Rusi okresu najdawniejszego (scytyjskiego) ciekawą jest praca N. P. Tollja o Scytach i Hunnach, ich ustroju, kulturze itd., wydana wraz z pracą znanego historjozofa, teoretyka eurazjanizmu P. Savickiego, wyjaśniająca łączność organizacji społ. i gosp. oraz kultury Scytów i Hunnów z organizacją i kulturą świata rosyjsko-„eurazjańskiego" [110]a).

Do wyświetlenia dziejów społecznych i gosporarczych Rusi północnej w okresie dawniejszym bardzo wiele dają prace A. Spicyna i A. Prěsnjakova, wybitnych przedstawicieli petersburskiej pozytywistycznej szkoły historycznej. Obydwaj ci uczeni ostatecznie zrywają z podyktowaną względami politycznemi koncepcją, wyprowadzającą początki dziejów społeczeństwa i państwowości rosyjskiej (wielkoruskich) z Rusi południowej (kijowskiej) i poczynają historję rosyjską z jej rzeczywistych źródeł — Nowogrodu i Suzdala. Aleksander Spicyn (*1858 †1931), uczeń Bestużeva-Rjumina, najwybitnejszy badacz

---

[110]) Ellinstvo i iranstvo na jugě Rossii. P. 1918; Iranians and Grecks in South Russia. Oxford, 1922; Skifija i Bosfor. L. 1925; The Bosporan Kingdom. Cambr. Anc. Hist., 1928, VII; Skythien und der Bosporus Bd. I. Berlin, 1931; The origine of the Russian State on the Dnieper. Annual Report of the American Historical Association. Washington 1925; Les origines de la Russie kievienne. Revue des études slaves, II.

[110]a) N. P. Toll', Skify i Gunny. P. N. Savickij. O zadačach kočev. nikověděnija. Evrazijskoe Izdatel'stvo. Praga 1928, str. 106 (1—82; 83—106).

archeologji wsch.-słowiańskiej i zasłużony historyk Rusi północnej w okresie dawniejszym, dał obok różnych uwag i wniosków o handlu, szlakach handlowych, miastach itd. w Słowiańszczyźnie wschodniej w okresie najdawniejszym, w krótkiej, ale bardzo treściwej pracy[111]) dwie zupełnie nowe teorje, ważne dla najdawniejszych dziejów gospodarczych ziem północno-ruskich (wielkoruskich): 1) o istnieniu stałych i dość rozwiniętych związków handlowych plemion, zamieszkałych około jeziora Ładożskiego, a więc w pobliżu zatoki Fińskiej, przez pośrednictwo Bułgarów wołżańskich, ze światem arabskim — w okresie, poprzedzającym pojawienie się Normanów w Europie wschodniej; 2) o istnieniu rozwiniętej i mocnej organizacji społecznej i gospodarczej Merian, aborygenów kraju oksko-wołżańskiego, przed opanowaniem tego kraju przez Słowian, którzy po przyjściu swojem w ten kraj, widocznie nie tworzyli nowej organizacji społecznej i gospodarczej, ale — asymilując tubylców — Merian pod względem językowym i po części kulturalnym — przyjęli i kontynuowali ich organizację społeczną i gospodarczą.

Obszerna i znakomita praca Aleksandra Přěsnjakova (*1870—†1929), najwybitniejszego z uczniów S. F. Platonova i jednego z największych wogóle historyków rosyjskich, — o powstaniu państwa rosyjskiego (wielkoruskiego[112]) szeroko wyświetla dalsze etapy w rozwoju organizacji społecznej, gospodarczej, a także politycznej Rusi północnej. Dzieło to stanowi przełomowy moment w badaniach nad dziejami ustroju społecznego, gospodarczego i politycznego Rusi północnej XI—XIV w., rzucając zupełnie nowe światło na zagadnienia, w których rozwiązywaniu była prawie bezradną dotychczasowa rosyjska nauka historyczna. Přěsnjakov rozpoczyna swe dzieło właśnie od konstatowania tej bezradności historyków rosyjskich w wyjaśnieniu procesu formowania się społeczeństwa i państwa rosyjskiego w XI—XIV w. i specjalnie w wyświetleniu rzekomo sprzecznych między sobą procesów rozdrobnienia czyli rozkawałkowania państwa rosyjskiego na drobne dzielnice („feodalizacji", jak mówią niektórzy z nowszych historyków rosyjskich), a równoczesnego z tem wzmocnie-

[111]) Archeologija v temach načal'noj russkoj istorii. Sbornik statej po russkoj istorii, posvjaščennyj S. F. Platonovu. P. 1922.

[112]) Obrazovanie velikorusskago gosudarstva. Lětopiś zanjatij Archeografičeskoj komissii za 1917 g., vypusk XIII. P. 1920, s. 494.

nia i wzrostu państwa rosyjskiego i panujących moskiewskich. Autor dobitnie wykazuje zupełną nieprzydatność tak dawniejszych teoryj, które widziały w stosunkach społecznych i politycznych Rusi północnej XII—XIV w. odbicie systemu ustroju rodowego, albo stan przejściowy między ustrojem rodowym, a państwowym (teorje starszych przedstawicieli moskiewskiej szkoły historycznej), czyli znajdowały w tym okresie panowanie w stosunkach społecznych i politycznych prawa prywatnego, a nie publicznego (teorje fachowych historyków prawa Nevolina, Čičerina, Sergěeviča), jak i nowszych teoryj, określających ustrój społeczny i polityczny Rusi północnej XII—XIV w., jako feodalny, i szukających dla wyjaśnienia ewolucji tego ustroju analogij w feodaliźmie zachodnim (teorje Pavlova-Sil'vanskiego i historyków-marksistów). Wprawdzie grunt do wyjaśnienia ewolucji społecznej i politycznej Rusi północnej XII—XIV w. już był przygotowany przez historyków petersburskiej szkoły pozytywistycznej, zwłaszcza przez K. Bestużewa-Rjumina i S. Platonowa, po części też przez A. Ekzempljarskiego i in., ale uczeni ci nie zrobili ostatecznych wniosków syntetycznych, które właśnie stara się zrobić Přesnjakov. Głównym z tych wniosków jest ustalenie nierozerwalnego związku między rozkawałkowaniem dzielnic, rzekomą feodalizacją Rusi, a wzmocnieniem władzy panujących moskiewskich i wzmagającą się centralizacją państwa rosyjskiego. Rozkawałkowanie dzielnic na drobne cząstki zmniejszało siłę i władzę książąt dzielnicowych, pozbawiało ich władzy i prawa charakteru państwowego, obracało ich z panujących w zwykłych właścicieli ziemskich, a wraz z tem wyodrębniało z masy tych drobnych książąt jednego, najmocniejszego panującego, wzmacniającego stopniowo swoją władzę i rozszerzającego ją nad całą Rusią północną. Otóż „feodalizm" rosyjski był zupełnie odmienny od feodalizmu zachodniego. Na Zachodzie feodalizm prowadził do skrajnej decentralizacji i osłabienia państwa i najwyższej władzy politycznej; w Rosji natomiast rzekoma feodalizacja sprzyjała zjednoczeniu politycznemu, centralizacji i wzmocnieniu władzy monarchy. Wyjaśnienie szczegółów procesu przetworzenia się dzielnic książęcych w zwykłe „wotczyny", oraz całego szeregu innych równoległych zjawisk w życiu społecznem i gospodarczem Rusi północnej XI—XIV w. robi pracę Přesnjakova szczególnie cenną dla dziejów społecznych i gospodarczych.

Obszerną i ciekawą pracę o stosunkach społ. i gosp. Rosji XII—XVI w. p. t. „Średniowiecze rosyjskie“ [112]a) wydał niedawno historyk rosyjski A. A. Ekk (Eck), obecnie profesor uniwersytetu w Brukseli. Zaczyna tę pracę przedstawieniem zasiedlenia Rusi północno-wschodniej, następnie mówi o rozdrobnieniu Rosji w XII—XIV w. na liczne małe księstwa, o ich ustroju społecznym, bardzo podobnym, wedle autora, do feodalizmu, o gospodarstwie klasztorów i in. instytucyj kościelnych, immunitecie „wotczyn“ klasztornych i bojarskich, dokładnie przedstawia stan ludzi służyłych i charakter własności ziemskiej; wiele uwagi poświęca włościanom, „chołopom“, początkom przytwierdzenia włościan; nakoniec przedstawia proces zjednoczenia Rosji. Niestety, niektóre poglądy autora są nieco przestarzałe; m. in. autor nie wykazuje dostatecznej znajomości omówionej zaraz pracy Přesnjakova.

Krótki, ale wyrazisty szkic dziejów społ. i gosp. państwa moskiewskiego skreślił w jednej z ostatnich swych prac, wydanym po francusku podręczniku historji państwa moskiewskiego S. F. Platonov [113]); szczególnie dobrze przedstawia tu znakomity uczony stosunki społeczne za czasów Iwana Groźnego, Feodora Iwanowicza i Godunova, oraz głęboką, wstrząsającą całem państwem rewolucję rosyjską pocz. XVII w., tudzież jej likwidację itd. W innej pracy przedstawił Platonov rozwój stosunków państwa moskiewskiego z Europą zachodnią w XVI i XVII w., nawiązanie stosunków handlowych Rosji z Anglją, Holandją i in. krajami zachodn., stopniową „europeizację“ Rosji i przebudowę gospodarstwa rosyjskiego w związku z rozwojem stosunków z zachodem (zapraszanie majstrów, rzemieślników) i t. d.[113]a).

Szereg bardzo ciekawych dokumentów zachodnio-europejskich do dziejów gospodarczych Rosji, oraz artykułów z rosyjskiej historji gospodarczej, napisanych na podstawie nieznanych lub małoznanych źródeł zachodnich, wydał wybitny rosyjski historyk dziejów społ. i gosp. Europy zachodniej Eugenjusz Tarle [114]). Szczególnie ważny jest szkic o stosunkach gospodarczych Rosji za rządów Katarzyny II (1762—1796).

---

[112]a) Le Moyen-Age Russe. Paris 1933.

[113]) La Russie moscovite. Histoire du monde, publiée sous la direction de M. E. Cavaignac, t. VIII, f. 4. Paris 1932.

[113]a) Moskva i Zapad v XVI—XVII v. 1925.

[114]) Zapad i Rossija. Stat'i i dokumenty. P. 1918.

Próbę podręcznika dziejów kapitalizmu w Rosji w duchu marksistowskim (według Pokrovskiego i Rożkowa) napisał V. P. Anisimov[115]). W pierwszej części tej pracy Anisimov zajmuje się rozwojem handlu i przemysłu (przeważnie manufaktur) w okresie przytwierdzenia włościan. Dalsze części pracy, zdaje się, nie były wydane.

Bardzo ciekawą pracę o Iwanie Groźnym, z całkowitą rehabilitacją jego polityki społecznej, a nawet idealizacją jego rządów, wydał znakomity historyk Zachodu i historjozof rosyjski R. Vipper[116]). O Iwanie Groźnym i jego polityce społecznej, oraz wogóle o stosunkach społecznych i gospodarczych w Rosji w czasie jego rządów pisali także S. F. Platonov, I. Tatarov, P. A. Sadikov, L. M. Suchotin i in.; szczególną uwagę zwracano przy tem oczywiście na walkę Groźnego z bojarstwem, na rozdział państwa na t. zw. „zemščinę" i „opričninę" oraz na społeczną, gospodarczą i administracyjną organizację ostatniej[117]). O Borisie Godunovie napisał cenną pracę S. F. Platonov, nietylko broniący, ale nawet idealizujący politykę społeczną i gospodarczą Godunova, jak i wogóle całe rządy tego cara[118]).

Artykuł o stosunkach społecznych w Rosji, głównie w Moskwie w końcu XVII w. S. Tomsinskiego[119]) jednego z najzdolniejszych i najwybitniejszych historyków „marksoleninistów", maluje dokładnie warstwy społeczne w ówczesnej Rosji (nieściśle zwane przez autora klasami), ich dążenia gospodarcze

---

[115]) Kapitalizm v Rossii. Čast' I. Epocha torgovogo kapitala, manufaktury i krepostnogo chozjajstva. Izd. Proletarij. Chark. 1924.

[116]) Ioann Groznyj. M. 1922.

[117]) S. F. Platonov, Ivan Groznyj. L. 1923; Ivan Groznyj v russkoj istorii, Russkoe Prošloe, 1923, I; P. A. Sadikov, Iz istorii opričnych carja Ivana Groznogo, Dela i dni, 1921, II; L. M. Suchotin, K peresmotru voprosa ol opričnině. Zapiski Russk. Naučn. Instituta w Bělgradě, 1931, V.

[118]) Boris Godunov. Izd. „Ogni". P. 1921 (w r. 1931 książka ta wyszła także w tłumaczeniu angielskiem); nadto należy wymienić artykuł S. Platonova o wielkim i ciężkim głodzie w Moskwie i okręgu moskiewskim za czasów cara Borisa; głód ten był jedną z przyczyn, które wywołały wypadki rewolucyjne 1605—1612 r. (Moskovskij golod 1601—1603 g. Artel'noe Delo, P. 1921, N. 9—10).

[119]) „Petrovskie reformy". Bor'ba klassov nakanune reform. Istorik-Marksist. 1933, ks. IV (XXXII).

i polityczne, ich walkę, tudzież próbę rewolucji na początku panowania Piotra I (bunt strzelców itd.). Wadą Tomsinskiego jest pewna „modernizacja" w oświetleniu stosunków i walki warstw społecznych.

Następny okres w rozwoju stosunków społecznych i gospodarczych Rosji za panawania Piotra I opracował M. M. Bogoslovskij[120]), bezwątpienia najwybitniejszy obecnie, po śmierci Platonova i Přesnjakova, historyk rosyjski. Autor przedstawia jeden z najważniejszych, przełomowych momentów w dziejach Rosji (1699—1700 r.); bardzo dokładnie i wszechstronnie wyświetla autor ostateczny upadek bojarstwa, „naturalną śmierć dumy bojarskiej", szerokie zmiany we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego, społecznego, politycznego; stworzenie specjalnego „prikaza" (niejako ministerstwa) górnictwa, staranne przeszukiwania pokładów węgla i rud, budowę pierwszych w Rosji fabryk metalurgicznych na Uralu, otwarcie kopalń uralskich, intenzywny rozwój budownictwa kamiennego w Moskwie i prowincji, ekspedycje handlowe do Chin, próby ekspedycyj do Indyj, otwarcie i przyłączenie nowych ziem w Syberji, m. in. Kamczatki itd., następnie — w latach 1701—1705 — odszukanie nowych pokładów rud, m. in. miedzianej, rozwój dobywania miki w Syberji, otwarcie wielkich fabryk, m. in. Newjańskiej, N.-Ałapajewskiej, Kamieńskiej itd.; należy dodać, że ten niezwykle szeroki rozwój gospodarczy Rosji przypadł na czas bardzo ciężkiej wojny ze Szwecją, która jednak nie przeszkadzała rządowi Piotra I w szerokiej rozbudowie przemysłu, górnictwa i handlu rosyjskiego. Zresztą po r. 1705 nastąpiło pewne osłabienie tej rozbudowy; od tego czasu główną uwagę Piotr I zwraca na budowę Petersburga.

Ogólny szkic dziejów polityki Piotra I, z należytem uwzględnieniem jego radykalnych reform społecznych i szerokiej działalności gospodarczej, przedstawił S. F. Platonov[121]); nadto w innej pracy tenże uczony omówił ocenę działalności Piotra I, m. in. gospodarczej, we współczesnej rosyjskiej nauce historycznej[122]).

---

[120]) Administrativnye preobrazovanija Petra Velikogo v 1699—1700 g. Izv. Akad. Nauk. 1928. N. 2. 1929, N. 2.

[121]) Petr Velikij. Paris 1927.

[122]) Pierre le Grand et les historiens russes modernes. Le Monde Slave, 1926, IV.

O reformach Piotra I w dziedzinie społ. i gosp. mówi także w swoich pracach o Piotrze P. Miljukov[122a]). Specjalnie stanem gospodarstwa w Rosji za czasów Piotra oraz jego polityką agrarną i przemysłową zajmuje się w osobnej rozprawie S. G. Puškarev[122b]). Głównym problemom społecznym Rosji pierwszej połowy XVIII w. poświęca artykuł Jerzy Vernadskij[122c]).

Najlepszy przegląd dziejów gospodarczych Rosji XIX—XX w. (do rewolucji 1917 r.) zrobił V. Pičeta[123]). Dodatniemi stronami są równomierne uwzględnienie gospodarstwa wiejskiego, przemysłu i handlu (zwykle historycy gospodarstwa w Rosji XIX—XX w. stosunkowo zawiele zwracają uwagi na przemysł i handel a zamało na gospodarstwo wiejskie), bezstronność oraz brak schematyzmu i aprjorycznych twierdzeń.

Cenny zarys dziejów samorządowych instytucyj rosyjskich, które odgrywały ważną rolę w dziedzinie gosp. i społ., napisał A. Kizevetter[123a]).

Bardzo cenny materjał dla najnowszych dziejów gospodarczych Rosji (końca XIX—pocz. XX w.) zawiera podręcznik geografji ekonomicznej N. P. Oganowskiego[124]). Szczególną wartość mają strony, poświęcone gospodarstwu wiejskiemu. Jednak nie ze wszystkiemi jego twierdzeniami można zgodzić się, np. co do rozdrobnienia własności włościańskiej, chociaż stara się opierać na bezstronnym materjale historyczno-statystycznym.

A. Slepkov[125]) i S. Tomsinskij[126]) omawiają przeciwieństwa klasowe i walkę klas w rosyjskich „dumach" państwowych — pierwszej (1906 r.) i drugiej (1907 r.) w duchu bolszewicko-marksistowskim. Zasługuje na uwagę także artykuł N. Sa-

---

[122a]) Petr Velikij i ego reformy. Na čužoj storoně, Praga 1925, X; Le Monde Slave 1925, II.

[122b]) Zasady obchodní a průmyslove politiky Petra Velikého. Sbornik věd právnich a statnich, 1926, XXVIII, z. 3.

[122c]) U kolybeli dvorjanskoj monarchii. Sovrem. Zap. XV.

[123]) Narodnoe chozjajstvo v Rossii v XIX—XX v. Izd. Russkij Kniżnik. M.[2] 1923.

[123a]) Istorija Samouprava v Rusiji. Savremena Opština, Beograd. Savremena Opština, 1928, III, N. 3—4.

[124]) Očerki po ekonomičeskoj geografii SSSR., tt. I—II, [1]1922, [2]1924.

[125]) Klassovye protivorečija v pervoj gosudarstvennoj dume.

[126]) Bor'ba klassov i partij vo vtoroj gosudarstvennoj dume.

vickiego o wybitnym ministrze rosyjskim P. Stołypinie, reformatorze stosunków agrarnych w Rosji [126]a).

W szeregu prac, poświęconych początkom rewolucji 1917 r., przyczynom jej i t. d., znajdujemy zasługujące na uwagę wiadomości o stanie gospodarczym Rosji w przeddzień rewolucji itp.[126]b).

W końcu należy zaznaczyć dwie cenne prace z dziejów społ. i gosp. Rosji w okresie wojny światowej, wydane w „serji rosyjskiej" znanego wydawnictwa „Economic and Social History of the World War". Jedna z tych prac, napisana przez utalentowanego, przedwcześnie zmarłego statystyka-ekonomisty St. Kona (Kohn), daje obraz ruchu ludności w Rosji europejskiej w latach 1914—1917[127]). Druga praca, wspólne dzieło księcia V. A. Obolenskiego, S. P. Turina i T. E. Polnera wyświetla stan i działalność samorządów „ziemskich" (gubernjalnych i powiatowych) oraz miejskich w Rosji w czasie wojny światowej[128]). Praca ta ma szczególnie wielkie znaczenie dla dziejów społ. i gosp. Rosji. Samorządy „ziemskie", zwane zwykle wprost „zemstvo", odgrywały wogóle bardzo ważną rolę w życiu społecznem i gospodarczem Rosji; mimo przeszkód, stawianych nieraz ze strony administracji, „zemstvo" rozwijało bardzo szeroką działalność w najróżniejszych zakresach życia społecznego; wojna nałożyła na „zemstvo", a również na samorządy miejskie cały szereg nowych spraw i obowiązków, które wywołały powstanie nowych organizacyj — związków ziemstw i miast. Działalność tych związków była bardzo energiczna i szeroka. Nie mówiąc już o doskonałej organizacji pomocy lekarskiej ofiarom wojny, na froncie i na tyłach, stworzonej przez ten związek, rozwinął on też energiczną i wielostronną akcję gospodarczą na polu aprowizacji itd.

Z prac, poświęconych dziejom społ. i gosp. pojedyńczych krajów Rosji etnograficznej, należy wymienić prace M. Marty-

[126]a) P. A. Stolypin. Le Monde Slave, 1933 (X), t. IV, 227—263, 360—382.

[126]b) Porów. np.: B. E. Nolde. L'ancien régime et la Révolution. Paris 1927; A. Elačič. Ruska Revolucija i njeno poreklo. Zagreb 1925.

[127]) St. Kohn. The Cost of the War to Russia. The Vital Statistics of European Russia during the World War 1914—1917. Econ. and Soc. Hist. of the World War. New Haven 1932.

[128]) T. J. Polner, Prince V. A. Obolensky, S. P. Turin. Russian Local Governement during the War and the Union of Zemstvos. Ibid. 1930.

nova o stosunkach gospodarczych w kraju wołżańskim w okresie powstania Pugačeva[130]), P. G. Ljubomirova o gospodarstwie w kraju południowo-wołżańskim w pocz. XIX w. (praca ta maluje doskonały i różnostronny obraz życia gospodarczego w południ.-wsch. Rosji pocz. XIX w.[131]), Kizevettera — o wybitnej roli gospodarczej północy rosyjskiej w dziejach gospodarczych Rosji[132]) i A. Savič a — o stosunkach społecznych i gospodarczych na dalekiej północy rosyjskiej w czasach dawniejszych[133]).

Bardzo doniosłe znaczenie w dziejach Rosji odgrywała kozaczyzna rosyjska (wielkoruska), zwłaszcza w dziejach kolonizacji, ruchów społecznych itd. Prócz tego, oryginalne stosunki społ. i gosp. w krajach kozackich wogóle są bardzo ciekawe dla nauki historycznej. Mimo to, uczeni rosyjscy nie zwracali należytej uwagi na kozaczyznę rosyjską. Prac, poświęconych kozaczyźnie rosyjskiej, w okresie przedrewolucyjnym było stosunkowo niewiele, a ich wartość naukowa pozostawiała bardzo dużo do życzenia. Dopiero odrodzenie rosyjsko-kozackie i próba stworzenia państw kozackich w 1917—1920 latach wywołały poważniejsze zainteresowania przeszłością kozaczyzny rosyjskiej i pojawienie się dość znacznej ilości prac z dziejów kozaczyzny rosyjskiej, zwłaszcza z dziejów wojska dońskiego. Niestety, znaczna część tych prac nie odznacza się należytą bezstronnością i nie stoi wogóle na odpowiednim poziomie naukowym. Najcenniejszem z nowych dzieł, przedstawiających całokształt dziejów wojska dońskiego z dokładnem uwzględnieniem rozwoju społeczno-politycznego tego wojska oraz ruchów społecznych w łonie tego wojska, jest obszerna, źródłowa rozprawa S. G. Svatikova[134]). Praca

---

[130]) Sel'skoe chozjajstvo i promyšlennost' v Povolž'e. Problemy marksizma. 1930, N. 5—6.

[131]) Chozjajstvo v nižnem Povolž'e v načale XIX v. Saratov, 1928.

[132]) Russkij sever. Rol' severnoj časti Evropejskoj Rossii v istorii russkogo gosudarstva. Vologda 1929.

[133]) Očerki chozjajstvennoj žizni i obščestvennych otnošenij na krajnem severe drevnej Rossii. Perm', 1927.

[134]) S. G. Svatikov. Rossija i Don. 1549—1917. Izslědovanie po itsorii gosudarstvennago i administrativnago prava i političeskich dviženij na Donu. Izdanie Donskoj Istoričeskoj Komissii. Věna, 1924, str. 592; zob. jeszcze dawniejszą pracę S. G. Svatikova: Gosudarstvenno-pravovoe położenie Dona v XVI—XX v. Novočerkassk, 1919.

ta ma charakter ściśle naukowy i, można powiedzieć, stanowi przełomowy moment w rozwoju badań w zakresie dziejów kozaczyzny rosyjskiej. Svatikov dokładnie oświetla powstanie i rozwój społeczeństwa kozackiego w Dońszczyźnie, przekształcenie się go w sui generis państwo kozackie, stosunki kozactwa dońskiego z państwem moskiewskiem, ruchy społeczne wśród samych kozaków dońskich, oraz udział kozaków w ruchach społecznych w państwie moskiewskiem itd. Oczywiście, niektóre z twierdzeń i wniosków S. G. Svatikova wymagają pewnej rewizji, ale naogół jest to jedno z najpoważniejszych dzieł w rosyjskiej nauce historycznej, wydanych na emigracji[135]). Inne próby omówienia całokształtu dziejów kozaczyzny rosyjskiej daleko nie dorównują co do swej wartości naukowej, ani też co do bezstronności pracy Svatikova; stosunkowo lepszy wśród nich szkic dziejów kozaczyzny, dość wiele uwagi udzielający też stosunkom a zwłaszcza ruchom społecznym kozackim, gen. I. Bykadorova[136]); inne np. rzeczy Šamby-Balinova, A. Leninova, S. Savel'eva itp. notujemy tylko, jako charakterystyczne dla współczesnych poszukiwań i prób historycznych, dosadnie odzwierciedlające t. zw. ruch „wolnokozacki"[137]). Przedstawiciele tego ruchu rozpatrują kozaczyznę nie jako zjawisko społeczne, ale jako osobną narodowość, zupełnie odmienną od Rosjan; przy tem do „narodowości kozackiej" zaliczają nietylko kozaków dońskich, uralskich, terskich i in. wielkoruskich, ale także kubańskich (Ukraińców), a nawet Kałmuków, Kirgizów itd.; wedle ich twierdzeń, główną masę kozaków dońskich, uralskich i in. stanowili od samego początku nie uchodźcy z państwa moskiewskiego, ale tubylcy osobnej narodowości oddawna zamieszkali na ziemiach kozackich; ruchy społeczne kozackie w ich przedstawieniu nie są ruchami społecznemi, ale walką narodowościową narodu kozackiego z Moskwą; stąd pochodzi idealizacja ruchów Razina, Bulavina, Pugačeva, rzekomych obrońców niepodległości „narodu" kozackiego. Do tych

---

[135]) Porów. treściwą rec. Sergius'a — „Sovrem. Zapiski", 1925, XXIII, oraz szerszą rec., zamieszczoną w „Zap. Nauk. Tov. im. Ševč.", 1926, CXLIV—CXLV.

[136]) I. Bykadorov. Istorija Kazačestva. Kn. I. Praga, 1931.

[137]) Šamba Balinov. Čem bylo Kazačestvo. Praga, 1931; Les Cosaques et la question cosaque. Vol'noe Kazačestvo, 1931, nr. 88—89; A. Lenivov. Istoričeskie sud'by Kazačestva, ibidem, i szereg innych.

dziwnych poglądów skłaniał się nawet I. Bykadorov (później wyrzekł się ich), głównym zaś ich głosicielem jeszcze od czasów przedwojennych jest Savel'ev. Historycy „wolnokozaccy", podobnie do „marksoleninistów", są swego rodzaju „monistami" w historji, tylko ich „monizm" jest niejako antytezą marksistowskiego: marksiści, a zwłaszcza marksoleniniści we wszystkich zjawiskach i ruchach, nawet czysto ideologicznych „znajdują" treść i podstawę gospodarczą i wszystko w końcu sprowadzają do historji gospodarczej; historycy „wolnokozaccy" w dziejach kozackich zjawiska i ruchy natury społeczno-gospodarczej przerabiają na narodowościowe.

Opracowaniem syntetycznem dziejów społecznych i gospodarczych Ukrainy kozackiej 2-giej połowy XVII i XVIII w. zajmowało się głównie trzech uczonych: Michał Slabčenko, Benedykt Mjakotin i Dymitr Bagalěj (Bahalij). Najważniejszą jest obszerna, nieukończona jeszcze praca Slabčenka, zawierająca szeroko zakrojoną próbę syntetycznego opracowania całokształtu dziejów społ. i gosp. Ukrainy środkowej (inaczej zwanej Ukrainą lewobrzeżną, Hetmańszczyzną i Małorosją) i południowej (stepowej, inaczej ziem albo „vol'nostej" wojska zaporoskiego [138]). Dotychczas wyszło pięć tomów tej pracy, przy tem część ich wydrukowano tylko po rosyjsku, część tylko po ukraińsku, część w obydwu językach. Szczególne znaczenie ma druga część tej pracy, stanowiąca pierwszą specjalną, a przy tem ściśle naukową próbę wszechstronnego omówienia organizacji społecznej i gospodarczej Siczy i Wolnosti zaporoskich. Wielką wartość ma także i pierwsza część, wyświetlająca dzieje gospodarstwa wiejskiego, przemysłu, handlu i finansów Ukrainy środkowej (Hetmańszczyzny); coprawda, dzieje gospodarcze Ukrainy środkowej, zwłaszcza dzieje gospodarstwa wiejskiego, są bez po-

[138]) Organizacija chozjajstva Ukrainy ot Chmel'niččiny do mirovoj vojny. Część I. Chozjajstvo Getmanščiny v XVII i XVIII st.: Tom I. Zemlevladenie i formy sel'skogo chozjajstva. Odessa, 1922; Tom II. Sud'by fabriki i promyšlennosti v Getmanščine v XVII—XVIII st. Od. 1922; Tom III. Očerki torgovli i torgovogo kapitalizma. Od. 1927. Tom IV. Sostav i upravlenie gosudarstvennym chozjajstvom Getmanščiny XVII—XVIII v. Nikolaev, 1925. Część II. (wydrukowana tylko w języku ukraińskim): Tom V, z. 1. Socijal'no-pravova orhanizacija Siči Zaporoźkoï. Praci Komissiï po vyučuvannju istoriï zach.-rus. ta ukr. prava, 1927, III; z. 2. Palankova orhanizacija Zaporoźkych Vol'nostiv, ibid., 1929, VI.

równania lepiej opracowane, niż dzieje gospodarcze Ukrainy południowej, ale i w tej dziedzinie praca Slabčenka jest najdokładniejszem, najbardziej wszechstronnem i wogóle najlepszem opracowaniem, syntetyzującem wydobyte przedtem przez innych badaczów i przez samego autora materjały. Oczywiście, praca Slabčenka nie jest wolna od pewnych niedociągnięć, niektóre rozdziały jej przypominają raczej zbiór surowego materjału, niż naukową rozprawę, w innych natomiast można spotkać zamało ugruntowane i ryzykowne twierdzenia (np. kategoryczne twierdzenie, że wojsko zaporoskie było osobnem państwem — i to od połowy XVII w., czy nawet wcześniej). Ale w porównaniu ze wszystkiemi innemi szerszemi opracowaniami dziejów społ. i gosp. Ukrainy kozackiej, dzieło Slabčenka stanowi najważniejszy krok w rozwoju badań tych dziejów.

Druga szeroka, syntetyczna praca z dziejów społ. i gosp. Ukrainy XVII—XVIII w., też nieukończona, Benedykta Mjakotina, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli rosyjskiego socjalizmu ludowego, oddawna pracującego nad historją społ. i gosp. Ukrainy kozackiej, uwzględnia wyłącznie Ukrainę środkową (lewobrzeżną)[139]). Rosjanin z pochodzenia, Mjakotin zainteresował się dziejami społ. i gosp. Ukrainy kozackiej, zdaje się, nie bez wpływu wyobrażenia o demokratyzmie ukraińskim, które stworzyli słowianofile kijowscy z Kostomarovem na czele i w znacznym stopniu podtrzymywali „narodnicy kijowscy". Odbiło się to mocno na przedstawieniu strony społecznej powstania Chmielnickiego oraz ustroju społecznego Ukrainy kozackiej po powstaniu. Natomiast w oświetleniu dalszej ewolucji społecznej Ukrainy hetmańskiej (w końcu XVII i XVIII w.) u Mjakotina (jak zresztą i u jego poprzedników — narodników kijowskich — Lazarevskiego i in.) wpływu legendy kostomarowskiej o ultrademokratyźmie ludu ukraińskiego już nie odczuwa się: przeciwnie, Mjakotin bardzo dokładnie oświetla podział społeczny ludności ukraińskiej, wyodrębnienie się starszyzny kozackiej, jako szlachty, początki przytwierdzenia włościan i gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej itd. Rozpoczyna swoją pracę Mjakotin od wyświetlenia powstania Chmielnickiego, następnie mówi o warunkach

---

[139]) Očerki social'noj istorii Ukrainy v XVII—XVIII v. Praga. T. I, z. 1, 1924; t. I, z. 2, 1926; t. I, z. 3, 1926.

zjednoczenia się Ukrainy z państwem moskiewskiem w 1654 r. i znaczeniu ich w dziejach społecznych Ukrainy, o „pozostałościach starego ustroju“ w Ukrainie kozackiej — majątkach klasztornych i szlacheckich i nakoniec o nowym ustroju społecznym i agrarnym; przy tem wysuwa dwa zasadnicze twierdzenia — o zaniku stanu szlacheckiego, oraz o płynności nowych warstw społecznych — kozactwa, ludności pospolitej, mieszczaństwa i nawet duchowieństwa. Zaznaczając dalej wyodrębnienie wyższej warstwy — „znacznego towarzystwa“ (starszyzny kozackiej), Mjakotin znowu podkreśla, że grupa ta też nie była zamkniętą, ale przeciwnie, płynną, jak i inne. Twierdzenia te są jednak do pewnego stopnia przesadne: szlachta, właściwie, nie zniknęła na Ukrainie, ale odrazu zlała się ze starszyzną, zajmując przy tem przeważnie górną grupę warstwy starszyńskiej; nowe warstwy nie były zupełnie zamknięte, ale tendencja do przetworzenia się ich w prawie zamknięte warstwy stanowe występowała prawie od początków istnienia Hetmańszczyzny i stopniowo wzmacniała się. W drugiej części swej pracy Mjakotin omawia formy własności ziemskiej na Ukrainie środkowej w XVII—XVIII w. — „siabrinną“, czyli spółkową, gminną (gromadzką), tudzież wyświetla rozkład własności gromadzkiej, podziały ziemi gromadzkiej, wystąpienia z gminy; następnie opowiada o rozdawaniu (przez rządy carski i hetmański) ziem, stanowiących własność gmin, członkom starszyzny i innym osobom (m. i. wysokim urzędnikom rosyjskim) i zagarnięciu ziem gminnych przez członków starszyzny. Jest to, zdaje się, najcenniejsza część pracy Mjakotina. W trzeciej części mówi o wolnych wsiach wojskowych i majątkach prywatnych; w czwartej — o ewolucji ustroju społecznego w XVIII w., kozactwie, ludności pospolitej, grupach pośrednich między nimi (jak bobrownicy, strzelcy, protekcjoniści i in.), „podsusědkach“, przy tem znowu podkreśla płynność tych warstw. Dalszy ciąg tej pracy stanowi wydrukowana pod osobnym tytułem rozprawa o przytwierdzeniu włościaństwa na Ukrainie środkowej (zob. niżej: rozdział o włościaństwie).

Ważne uzupełnienie, a poniekąd i sprostowanie do dziejów społecznych Ukrainy środkowej Mjakotina, stanowi stosunkowo krótka, ale cenna praca Mikołaja Vasilenka, jednego z najpoważniejszych i najbardziej bezstronnych badaczów społecznej historji Ukrainy, o t. zw. „konstytucji“ Filipa Orłyka, ułożonej

wraz ze starszyzną na emigracji po śmierci Mazepy, w związku z wyborem Orłyka na hetmaństwo[140]). Omawiając ten bardzo ciekawy akt, autor kreśli obraz ówczesnych stosunków społecznych na Ukrainie, wyświetla przeciwieństwa i walkę pomiędzy starszyzną a ludnością pospolitą i kozactwem szeregowem, tudzież wyjaśnia, dlaczego pospolici i kozactwo szeregowe nie podtrzymywało dążeń państwowych Mazepy i Połubotka.

Cenny przyczynek do dziejów społecznych Ukrainy w okresie likwidacji jej państwowości a następnie i autonomji za rządów Katarzyny II w Rosji, dał G. A. Maksimovič, omawiający wybory delegatów od różnych warstw społecznych na Ukrainie do rosyjskiej ogólno-imperskiej komisji kodyfikacyjnej, zwołanej w r. 1767, oraz układanie instrukcyj tym delegatom przez ich wyborców[141]). Wybory te, a zwłaszcza instrukcje („nakazy") dobrze oddają ówczesne stosunki społeczne, a przedewszystkiem potrzeby, dążenia i ideały różnych warstw społecznych.

Daleko mniej uwagi, niż na dzieje Ukrainy środkowej (Hetmańszczyzny), zwracała nauka rosyjska na dzieje Ukrainy wschodniej (Słobodzkiej), mimo to, że Ukraina wschodnia pod względem terytorjalnym prawie równa była Hetmańszczyźnie i w XVII—XVIII w. odgrywała dość wybitną rolę dziejową, a ewolucja społeczna i gospodarcza Ukrainy Słobodzkiej jest może nawet ciekawsza od analogicznej ewolucji Hetmańszczyzny. Głównym badaczem dziejów Ukrainy Słobodzkiej pozostał w okresie porewolucyjnym, jak i przed tem, Dymitr Bagaléj (Bahalij) (*1857—†1931), uczeń W. Antonoviča, samodzielny jednak pod tym względem, że w swych pracach szczególną uwagę zwrócił na rozwój gospodarstwa, w ślad za Baz. Ključevskim. Nie mając właściwie zdolności naukowych, stworzył on jednak, prawie sam jeden, swoją długoletnią pracą dzieje społ. i gosp. Ukrainy Słobodzkiej. Jeszcze w latach 1886—1890 wydał on cenne materjały do dziejów społ. i gosp. Ukrainy Słobodzkiej i następnie próbę opracowania syntetycznego tych materjałów[142]); w dal-

---

[140]) Konstitucija Filippa Orlika. Trudy Inst. ist. RANION. M. 1925, III.

[141]) Vybory i nakazy v Malorossii v Zakonodatel'nuju komissiju 1767 g. Č. I. Vybory i sostavlenie nakazov. Nežin 1917.

[142]) Materialy dla istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva, tt. I—II, Chark, 1886, 1890; Očerki iz istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva. M. 1887 itd.

szych latach wydrukował szereg mniejszych prac, uzupełniających to opracowanie. Nakoniec, w r. 1918 niejako reasumował swe poprzednie badania w podręczniku dziejów Ukrainy Słobodzkiej XVII—XX w. (w języku ukraińskim), szeroko uwzględniając w nim dzieje gospodarcze i społeczne tego kraju[143]). Mimo licznych niedociągnięć, praca ta ma znaczną wartość, dzięki zestawieniu w niej cennych wiadomości źródłowych, tembardziej, że to jest jedyny całokształt dziejów społ i gosp. Ukrainy Słobodzkiej.

Próbę wyświetlenia całokształtu dziejów społ. i gosp. wszystkich ziem ukraińskich (południowo-ruskich) od czasów najdawniejszych do sowieckich włącznie, w duchu „markso-lenińskim", zrobił M. Javorskij w krótkim podręczniku[144]). Pod względem naukowym stoi ona bez porównania niżej od podręczników Pokrovskiego i Rożkova, które mu były wzorem.

Jedynem, zdaje się, poważnem opracowaniem ogólnem dziejów społecznych i gospodarczych Białorusi jest nieukończony podręcznik historji Białorusi[145]) zasłużonego już historyka rosyjskiego (pochodzenia serbsko-ukraińskiego), V. Pičety, dawniej docenta Uniwersytetu moskiewskiego, obecnie profesora Uniwersytetu mińskiego, oddawna zajmującago się dziejami gospodarczemi Białorusi. Podręcznik ten, wydany w języku białoruskim, chociaż nie wyłącznie poświęcony dziejom społ. i gosp., uwzględnia je, mimo krótkości, zupełnie dobrze.

Pobyt uczonych rosyjskich na emigracji na Rusi podkarpackiej spowodował pojawienie się szeregu prac tych uczonych z dziejów społ. i gosp. Rusi podkarpackiej. Najważniejsze z nich są prace A. A. Petrova (†1931[145]a), E. Perfeckiego[146]) i O. Markova[147]).

---

[143]) Istorija Slobodśkoï Ukraïny. Chark, 1918.

[144]) Kratkaja istorija Ukrainy. S predisloviem Ch. Rakovskogo. Chark, [1]1925, [2]1927.

[145]) Historyja Bełarusi. Č. I. Mensk, 1925.

[145]á) Materialy dla istorii Ugorskoj Rusi, tt. I—VIII. P. 1905—1923; Sbornik Fr. Pestyho-Helység névtára — Seznam osad v Uhrách — z r. 1864—65, jako pramen historicko-demografickych udaju slovenskych a karpatoruskych osadach. Praha 1927; Přispevky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX st., ib. 1928 i szereg in.

[146]) Sociálně hospodárské poměry Podkarpatské Rusi ve stol. XIII a XIV. Bratislava, 1924.

[147]) Materialy dla social'noj istorii Podkarpatskoj Rusi v XVIII v. Karpatorusskij Sbornik. Užgorod, 1930.

Z dość licznych opracowań ogólnych historji społecznej i gospodarczej innych (niesłowiańskich) krajów i narodów Europy wschodniej i Kaukazu zanotujemy prace: S. N. Kakabadzę — o stosunkach społecznych i gospodarczych Gruzji średniowiecznej[148]), V. A. Bogoslovskiego — o ustroju społecznym Armenji „Nachararskiej" V—IX w.[149]), A. Vartapetova — o gospodarczym ustroju rodowym górali kaukaskich, Inguszów i Czeczeńców[150]), M. N. Pokrovskiego — o stosunkach społ. gosp. na Kaukazie i ruchach górali w czasach wojen rosyjsko-kaukaskich[150]a), G. Chačapuridze — o stosunkach społ. i gosp. na Kaukazie w przeddzień rewolucji[150]b), P. S. Rykova — o dziejach społ. i gosp. Mordwy[150]c), A. A. Geraklitova — o Mordwinach arzamaskich (plemieniu fińskiem w późniejszej gubernji Niżegorodzkiej) i ich gospodarstwie w XVII—XVIII w., wedle t. zw. „piscowych knig" (praca ta jest też bezpośrednio ważna dla dziejów społ. i gosp. R[illegible] etnograficznej[151]), V. M. Podorova — szkice dziejów społ. i gosp. Komi (Zyrian i Permiaków)[151]a), S. V. Bachrušina — o Samojedach i ich gospodarstwie w XVII w.[152]), M. N. Bogdanova — szkice dziejów społ. i gosp. plemion buriatsko-mongolskich[152]a), nakoniec wspólną pracę Ansona, Basova i Čeremchina, z geografji gospodarczej Syberji, zawierającą też wiadomości z nowszej historji gosp. Syberji[152]b). Większość tych prac stanowi bardzo cenną zdobycz nauki, mimo pewnych niedociągnięć i tendencyjnego nastawienia („marksо-lenińskiego") niektórych z nich.

---

[148]) Iz social'no-ekonomičeskich voprosov drevnej Gruzii. Izv. KIAI., 1928, V.

[149]) Ob obščestvennom stroe „Nachararskoj" Armenii V—IX v. Izv. Gos. Akad. ist. mat. kult., L. 1932, t. XIII, z. X.

[150]) Problemy rodovogo chozjajstva. Sovetskaja Etnografija 1932, III.

[150]a) Zob. kilka szkiców w jego ks.: Diplomatija i vojny carskoj Rossii.

[150]b) Zakavkaz'e nakanune 1917 goda. Istorik-Marksist, 1933, nr. 5 (33).

[150]c) Očerki po istorii mordvy. M. 1933, str. 112.

[151]) Arzamasskaja mordva po piscovym knigam XVII—XVIII v. Učen. Zap. Saratovsk. Gosud.-Univ., 1930, t. VIII, z. 2.

[151]a) Očerki po istorii komi (zyrjan i permjakov). Tom I. Syktyvkar 1933, str. 317+3.

[152]) Samoedy v XVII v. Severnaja Azija, 1925, V—VI.

[152]a) Očerki istorii burjatsko-mongol'skogo naroda. Verchneudinsk.

[152]b) Ekonomičeskaja geografija Sibiri. Novosibirsk. 1928.

ponieważ zawiera dość dużo materjału do mało zbadanych, ale ciekawych dziejów społ. i gosp. różnych narodów niesłowiańskiego wschodu.

VII. DZIEJE DOKTRYN SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH.

Dzieje doktryn i poglądów społecznych i gospodarczych zawsze przyciągały szczególną uwagę uczonych rosyjskich. Główną uwagę zwracali oni zwykle na rozwój tych doktryn w Europie zachodniej. Oryginalne i nieraz bardzo ciekawe ideje i doktryny społeczne i gospodarcze rosyjskie do niedawna pozostawały niedoceniane i bardzo mało badane. Dopiero w okresie powojennym zwrócono na nie większą uwagę, ale opracowuje się przeważnie tylko doktryny kierunków lewo-socjalistycznych.

Wśród nowych prac rosyjskich z dziejów społecznych i gospodarczych o charakterze ogólnym na pierwszem miejscu należy wymienić prace zasłużonego uczonego rosyjskiego, zmarłego na emigracji (w r. 1924), Pawła Novgorodceva. Jedna z tych prac, zatytułowana „Ideały polityczne starego i nowego świata", jest właściwie ścisłym, ale bardzo ciekawym podręcznikiem dziejów doktryn społecznych i politycznych od czasów najdawniejszych; autor uwzględnia też doktryny społeczne rosyjskie (L. Tolstoja, Wł. Solovjeva itd.), ale stosunkowo pobieżnie[153]). W drugiej pracy, która stoi niejako na rubieży dziejów doktryn społecznych i gospodarczych a teorji i polityki społecznej i gospodarczej, autor daje doskonały przegląd rozwoju oraz rozbiór krytyczny ideałów i dążeń społecznych i gospodarczych XIX—XX w. ześrodkowując główną uwagę na socjaliźmie, a przedewszystkiem na marksiźmie i różnych jego rozgałęzieniach, tudzież szeroko omawia krytykę marksizmu w dziełach anarchistów (zwłaszcza Sorela) itd.; autor wykazuje rozbicie „idei raju ziemskiego" we współczesnym świecie i wysuwa sam ideję stałego i bezgranicznego postępu. W pracy tej autor już szerzej uwzględnia ideje i doktryny rosyjskie, m. in. Mik. Karamzina, Gercena (Herzena), L. Tolstoja, Wł. Solov'eva i in.[154]).

---

[153]) Političeskie ideały drevnjago i novago mira. M. 1918[2].

[154]) Ob obščestvennom idealě. Vvedenie v filosofiju prava 1-e wyd. M. 1917, 5-e wyd. — za gran. (miejsce nie wskaz.) 1922. Str. XIV + 386.

Dość dokładny podręcznik dziejów doktryn społecznych i gospodarczych (ze szczególnem uwzględnieniem idei gospodarczych) wydrukował na emigracji znany ekonomista rosyjski, uczeń Wł. Levickiego, V. F. Totomianc. Podręcznik ten w porównaniu do poprzednich analogicznych prac (Ivanjukova, Čuprova, Miklaševskiego, Levickiego i in.) odróżnia się obfitszym materjałem oraz uwzględnieniem nowszych doktryn społecznych i gospodarczych. Doktryn rosyjskich autor jednak nie omawia specjalnie[155]).

Konstantyn Kuznecov jeszcze w r. 1919 wydrukował uwagi godny przegląd dziejów idej społecznych, politycznych i prawniczych Grecji starożytnej[156]). A. Ioannisiani omówił dzieło mało znanego socjalisty-utopisty francuskiego R. de la Bretonne'a „Le paysan perverti" (1775 r.[157]). M. Eskin pisał o Ad. Smitie, jako „poprzedniku teorji wartości Marxa"[158]). Znany historyk-komunista V. Volgin zajmował się Saint-Simonem[159]). Znany historjozof i metodolog, emigrant P. M. Bicilli pisał o poglądach J. J. Rousseau[159a]). Bardzo obszerna literatura pojawiła się w Rosji sowieckiej o Marxie, przeważnie jednak słabej wartości naukowej[160]). J. Rozanov pisał o światopoglądzie

---

[155]) Istorija ekonomičeskich i social'nych učenij. Paris 1921.

[156]) Lekcii po istorii filosofii prava drevnjago mira. Odessa 1919.

[157]) Utopija Retifa de la Bretonna. Izv. Akad. Nauk, 1931, NN. 2 i 7.

[158]) Adam Smit, kak predšestvennik teorii cennosti Marksa. Problemy marksizma 1932, NN. 4 i 5.

[159]) Sen-Simon i sen-simonizm. M. 1923.

[159a]) Ż. Ż. Russo. Godišnik na Sofijskija Universitet. Ist.-fil. fakult., 1928, t. XXIV/IV.

[160]) Z obszernej literatury sowieckiej o Marxie zanotujemy tu rzeczy przeważnie najnowsze: N. Meščerjakov, Karl Marks, ego žizń i učenie. M. 1933; I. Gatovskij, Marks o perechodnom periode ot kapitalizma k kommunizmu. Problemy ekonomiki, 1933, N. 1; W. Semënov, Marks i Engel's i čartizm. Istorik-marksist, 1933, N. 1 (29); L. Perčik, Ot revoljucionnogo demokratizma k kommunizmu (Marks perioda „Rejnskoj gazety" 1842—1843). Ibid. 1933, N. 3; A. Šmidt i V. Ravdonikas. O razvitii vzgljadov Marksa na pervobytnoe obščenstvo. Izv. Gos. Akad. Mat. Kul't., 1931, t. XI, z. 5—6; porów. jeszcze wymienione wyżej prace o poglądach historycznych Marksa i Engelsa ,a nadto nowszy art. Borisa Nikolajevskiego (Nikolaevskiego): K. Marx und die Berliner Sektion der I. Internationale. Die Gesellschaft 1933, III.

Fr. Mehringa [161]). Wogóle w Rosji sowieckiej ukazało się wiele prac z historji doktryn społecznych i gospodarczych zachodnio-europejskich, ale znaczna część tych prac oświetla omawiane w nich poglądy i doktryny przeważnie zupełnie tendencyjnie, dochodząc niekiedy (zwłaszcza prace o Marxie) nawet do wykrzywienia, żeby nie powiedzieć fałszowania, poglądów najwybitniejszych ideologów socjalizmu.

Na emigracji ilość prac, wydanych w ostatniem 15-leciu z dziejów poglądów społecznych i gospodarczych w Europie zachodniej, jest bardzo niewielka. Jednak są między temi pracami rzeczy bardzo ciekawe, np. krótki artykuł V. Rozenberga o idejach społecznych, gospodarczych i prawniczych do wojny światowej i po niej, szczególnie podkreślający zasadnicze zmiany w rozwoju ideowym Europy współczesnej w ostatnich latach[162]). Na ten temat pisali też w piśmie emigracyjnem „Rossija i Slavjanstvo", założonem przez P. B. Struvego, sam Struve, K. Zajcev i inni.

Osobno należy wymienić pracę „wolnomyślącego" teologa rosyjskiego M. Tareeva (dawniej profesora Akademji duchownej prawosławnej w Moskwie), zawierającą próbę oświetlenia dziejów i ideologji socjalizmu z punktu widzenia chrześcijańsko-teologicznego[163]). Zasługuje również na wspomnienie stosunkowo krótka, ale bardzo ciekawa praca Borisa Leljavskiego, zawierająca krótki rzut oka na rozwój idei komunistycznej od czasów najdawniejszych do XVI wieku i ocenę jej z punktu widzenia chrześcijańskiego, oraz specjalne omówienie ideologji i organizacji sekty *komunistów* w Czechach w XVI w. (która szerzyła też swoją naukę w drugiej połowie XVI w. w Polsce), tudzież pole-

---

[161]) J. Rozanov. K charakteristike filosofsko-sociologičeskogo mirovozzrenija Fr. Meringa. Pod znamenem marksizma 1932, NN. 7—8; o Mehringu pisał też G. Zinov'ev: Franc Mering. „Kommunističeskij Internacional", 1919, III.— Zanotujemy tu jeszcze bardzo charakterystyczną książkę dyktatora Rosji sowieckiej Lenina o poglądach społ.-gosp. i polit. K. Kautskiego: Proletarskaja revoljucija i renegat Kautskij. M. 1918.

[162]) Pravovyja i ekonomičeskija idei do i poslě vojny. Zapiski Russk. Naučn. Instituta v Bělgradě, 1931, III.

[163]) Ideologija socializma. Bogoslovskij Věstnik, 1918; jest to właściwie kontynuacja jegoż pracy dawniejszej: Iz istorii etiki. Socializm. Nravstvennost' i chozjajstvo. Tom I. Naučnyj socializm, ego ekonomičeskoe učenie Serg. Posad, 1913.

miki z komunistami braci czeskich[164]). Dzieje idei ustroju społecznego w duchu chrześcijańskim dał w kilku bardzo ciekawych artykułach wybitny uczony-eurazjanista N. N. Alekšeev[165]).

Należy zanotować także pracę znanej bizantynistki M. A. Andreevej o poglądach społ. i polit., a po części i gosp. szerokich mas ludności w imperjum bizantyńskiem, wedle ksiąg wróżbickich, które dość wyraźnie odbijały te poglądy [165]a).

Ogólnego opracowania całokształtu dziejów idej i doktryn społ. i gosp. w Rosji dotychczas jeszcze niema [166]).

Dzieje idej społecznych w czasach dawniejszych (XIV—XVI w.) omawiali w swych pracach B. Titlinov i W. Rżiga. Pierwsze rosyjskie doktryny społeczne powstały na gruncie religijnym, przedewszystkiem w Nowogrodzie, a następnie w Moskwie. Były to właściwie prądy religijne, przeważnie heretyckie, zmierzające jednak także do przebudowy ustroju społecznego, do ustanowienia równości społecznej i gospodarczej itd.[167]) Zwłaszcza ciekawa była doktryna społeczna i gospodarcza hieromonacha Ermolaja-Erazma (XVI w.), którego Rżiga słusznie charakteryzuje, jako wczesnego przedstawiciela rosyjskiego socjalizmu ludowego („narodničestva“[168]). O dawniejszych kierunkach społeczno-

---

[164]) Religioznaja polemika s kommunistami w XVI-om věkě. Warszawa, 1933.

[165]) Ideja „Zemnago Grada“ v christianskom věroučenii. Put', 1926, N. 5 i in.

[165]a) Političeskij i obščestvennyj element vizantijsko-slavjanskich gadatel'nych knig. Byzantinoslavica, tt. II—IV.

[166]) Brak tego rodzaju opracowań do pewnego stopnia zastępuje jednak bardzo cenna praca Bazylego Zěńkovskiego, „Russkie mysliteli i Evropa“ (Paris, YMCA — Press, bez roku wyd.; wyszła, zdaje się, w r. 1926). Treść tej książki jest znacznie bogatsza, niż wskazuje jej tytuł: obok historji stosunku najwybitniejszych myślicieli rosyjskich do Europy zachodniej, oraz krytyki kultury i ustroju społecznego, politycznego i gospodarczego Europy zachodniej w ich dziełach, Zěńkovskij kreśli szkic rozwoju najciekawszych rosyjskich idej i doktryn filozoficznych, historjozoficznych, społecznych itd. M. in. specjalnie omawia ideje i doktryny Gogolja, słowianofilów, Gercena, Mik. Danilevskiego, Leont'eva, Strachova, Tolstoja, Michajlovskiego, Dostoevskiego, Wł. Solov'eva, Berdjaeva, eurazjanistów i in.

[167]) B. Titlinov, Vražděbnye cerkvi dviženija v XIV—XV vekach. Russkoe Prošloe, 1923, III.

[168]) V. Rżiga, Literaturnaja dejatel'nost' Ermolaja-Erazma. Zapiski Archeol. Komissii za 1923—25 g. L. 1926.

ideologicznych zachowawczych pisali A. V. Solov'ev[168a]) i M. V. Šachmatov[168b]).

Wśród prac, poświęconych poglądom i idejom gospodarczym XVIII w., należy przedewszystkiem wymienić szkic dziejów idej gospodarczych w Rosji w pierwszej poł. XVIII w. Antoniego Florovskiego[168c]), a następnie wspomniany już zarys ideologji gospodarczej Piotra I — eurazjanisty S. G. Puškareva[168d]).

Znany historyk-ekonomista Cyryl Zajcev poświęcił artykuł Iwanowi Posoškovovi, wybitnemu myślicielowi i ekonomiście rosyjskiemu epoki Piotra I[169]). P. Sakulin i W. Kirpotin opracowali dzieje „wczesnego socjalizmu" rosyjskiego XVIII—XIX w.). Zwłaszcza ciekawa jest praca P. Sakulina, wielce zasłużonego badacza dziejów literatury rosyjskiej, którą oświetlał w związku z historją idej filozoficznych, społecznych i politycznych. W swych „dziejach wczesnego socjalizmu rosyjskiego" omawia Sakulin ideje społeczne i gospodarcze Radiščeva (*1749—†1802), „dekabrystów" (głównie Pestelja)[169a]), przedstawicieli „chrześcijańskiego socjalizmu" (Čaadaeva, Pečorina), idealistów „tridcatych godov", cyrylo-medodjańców ukraińskich (Ševčenka, Kostomarova i in.) i naśladowcy Fourier'a Petraševskiego, tudzież wyświetla ideje głównych przeciwników socja-

---

[168a]) Svjataja Ruś. Očerk razvitija religioznoobščestdennoj idei. Sbornik Russk. Archeol. Obšč. v koroł. S. Ch. S., Bělgr. 1927, I.

[168b]) Politicka ideologie Josefa Volokolamského. Sbornik věd právnich a státnich 1928, XXXVIII/III; Opravdanie bogatstva. Služebnye cěli bogatstva. Pariż 1927.

[168c]) K istorii ekonomičeskich idej v Rossii v XVIII v. Naučn. Trudy Russk. Nar. Univ. v Pragě, t. I.

[168d]) Zasady obchodni a průmyslové politiky Petra Vel. Sborn. Věd právn. a státn., 1926, XXVI/III.

[169]) Krěpostnoj zemel'nyj stroj Rossii XVI—XVIII věkov i otraženie ego v sočinenijach Posoškova. Zap. Rus. Naučn. Inst. v Bělgradě, 1931, V.

[169a]) Porów. specjalne prace o poglądach i planach społecznych i gospodarczych dekabrystów: A. E. Presnjakov. Tajnye obščestva i političeskie i social'nye koncepcii dekabristov. Katorga i ssylka, XXI; N. A. Rubinštejn. Ekonomičeskoe razvitie Rossii v načale XIX w., kak osnovanie dviženija dekabristov, ibid., nadto artykuły S. N. Černova, P. Evstaf'eva, N. V. Nečkinej, E. V. Skazina, R. Syroečkovskiego, E. E. Tarle, I. Troickiego itd. v piśmie „Katorga".

lizmu — Żukovskiego. Tjutčeva, Gogolja [170]). Mniejszą wartość ma przegląd dziejów socjalizmu rosyjskiego XIX w. W. Kirpotina, który ocenia go z punktu widzenia bliskości do marksizmu [171]). Wiele prac w Rosji sowieckej poświęcono wybitnemu i oryginalnemu socjaliście rosyjskiemu A. Gercenovi (1812—1870 [712]) i znanemu teoretykowi anarchizmu komunistycznego M. Bakuninovi (1814—1876[173]). Uczony emigrant A. Elačič (Jelačić) rozpoczął druk szeroko zakrojonego przeglądu dziejów doktryn społecznych w pracach najwybitniejszych rosyj-

[170]) Russkaja literatura i socializm. I. Rannij russkij socializm. M. 1922, 2-ie wyd. M. 1924.

[171]) Idejnye predšestvenniki marksizma-leninizma w Rossii. M. 1930.

[172]) Najpoważniejsze z prac sowieckich o Gercenie są: R. Ivanov-Razumnik, A. I. Gercen. P. 1920; G. Špet, Filosofskie koncepcii Gercena. P. 1921; V. Vodovozov, A. I. Gercen. P. 1920; V. Friče, A. I. Gercen. M. 1920; porów. jeszcze prace zbiorowe p. t. „A. I. Gercen", wyd. z powodu 50-lecia śmierci Gercena (P. 1920); zasługuje też na uwagę książka znanego publicysty komunistycznego Jul. Steklova (Nechamkesa) „A. I. Gercen (Iskander). 1812—1870". M. 1920. O Gercenie pojawiło się też kilka prac na emigracji; z nich zasługuje na szczególną uwagę: S. Aničkov, Gercen i Černyševskij Zap. Rus. Naučn. Inst. v Bělgradě, 1930, I; (†) A. A. Kizevetter. Herzen und „Kolokol" Zeitschr. f. O. G., 1933, VII; G. V. Florovskij. Istoričeskaja filosofija A. I. Gercena. Praga, 1922, str. 239; S. P. Mel'gunov. Gercen, Rossija i emigracija. Golos Minuvšago-Na čužoj storoně, 1926, III/XVI.

[173]) O Bakuninie pojawiło się kilka prac anarchistów-komunistów; z nich najciekawszą jest: A. Karelin, Žizń i dejatel'nost' M. A. Bakunina. M. 1919. Izdanie Vserossijskoj Federacii anarchistov-kommunistov. Z punktu widzenia bolszewicko-komunistycznego o Bakuninie pisali: Jul. Steklov (Nechamkes), M. A. Bakunin, Ego žizń i dejatel'nost'. 4 tomy. 1-e wyd. M. 1920 (były też dalsze wydania) i V. Polonskij, M. A. Bakunin. M. 1920; Bakunin v 40—60-ych godach. M. 1921; Bakunin i Belinskij, „Krasnyj Baltiec", 1921, N. 3; Vejtling i Bakunin, „Krasnaja Nov'" 1921, N. 1; Političeskie vozzrenija Michalina Bakunina. „Katorga i ssylka" i kilka in.; porów. też: G. Zaidel. Bakounine et Marx à l'époque de la Révolution de 1849 — w Sprawozd. Zjazdu międzynar. historyków w Warszawie 1933; nadto szereg artykułów i materjałów w piśmie „Katorga i ssylka" itd.; pisali też o Bakuninie uczeni-emigranci, między innymi słynny myśliciel i pisarz D. Mereżkovskij; osobną książkę o Bakuninie wydał na emigracji niedawno zmarły uczony-emigrant B. A. Evreinov; zob. też pośmiertnie wydany jego art.: Poslědnij etap slavjanskoj dějatel'nosti Bakunina. Naučnye Trudy Russk. Narodn. Univ. Praha, 1933, t. V; zasługuje na uwagę też bogata w faktyczny materjał praca panny H. Izvol'skiej (Izwolsky): La vie de Bakounine. Paris 1930, str. 290.

skich krytyków literackich; dotychczas wydrukował o ile nam wiadomo, tylko pierwszą część tego przeglądu, poświęconą Besarjonowi Bělinskiemu (1811—1848), słynnemu krytykowi rosyjskiemu, który z początku był gorącym zwolennikiem idealizmu niemieckiego, a później socjalistą [174]). W Rosji sowieckiej pojawiły się też monograficzne prace o fourjerzyście M. Petraševskim [175]) i jego zwolennikach [176]), o oryginalnym przedstawicielu socjalizmu etycznego (skłaniającym się zresztą poniekąd do idej Proudona) M. Drahomanovie [177]) i najwięcej, rozumie się, o rosyjskim socjaliźmie ludowym, czyli t. zw. „narodničestve“ [178]), o najwybitniejszych jego

[174]) Velikie mastera russkoj literaturnoj kritiki i social'noj mysli. I. Bělinskij. Ruski Arhiv. Beograd 1932, t. XX—XXI.

[175]) D e m o r. M. V. Petraševskij. P. 1920.

[176]) V. L e j k i n, Petraševcy; L. R a j s k i j, Social'nye vozzrenija petraševcev. Očerk iz istorii utopičeskogo socializma v Rossii. P. 1920; Georgij Č u l k o v. Dostoevskij i utopičeskij socializm. 1929; G. N o v o p o l i n. Petraševcy po vospominanijam N. P. Ballina. Katorga i ssylka; G. Č u l k o v. Rafail Černosvitov, ibid., t. 64 (jest to bardzo ciekawy artykuł, wyraźnie kreślący poglądy i działalność miljonera-właściciela kopalń złota, a wraz z tem zapalonego, czynnego rewolucjonisty i socjalisty-fourierzysty Černosvitova, uczestnika kółka „petraszewców“); t e n ż e, Beleckij i provokator Antonelli, ibid. t. 64 i szereg in. artykułów, drukowanych przeważnie w piśmie „Katorga i ssylka“.

[177]) D. Z a s l a v s k i j. M. P. Dragomanov. Kiev 1924; tenże. Dragomanov i „Vol'noe Slovo“ (1881—1883). Byloe, 1925, tt. 27, 28.

[178]) B. K o ź m i n. Ot „devjatnadcatogo fevralja“ (1861) k „pervomu marta“ (1881). Očerki po istorii narodničestva. M. 1933 (z punktu widzenia bolszewickiego); A. A r g u n o v. Naši predšestvenniki. Kartiny revolucionnogo dviženija 1870—1890-ych godov. P. 1917; T. B o g d a n o v i č. Chožděnie v narod. P. 1917 (z punktu widzenia socjalistów-rewolucjonistów, spadkobierców ideowych „narodničestva“); N. G. K u l j a b k o-K o r e c k i j. Iz davnich let. Vospominanija lavrista. Izd. Politkatoržan. M. 1931 itd.; osobno należy wymienić wydanie: Pamjatniki agitacionnoj literatury. Tom I. Černyj Pereděl — organ socialistov-federalistov. 1880—1881. Gosizdat. M. 1923; wydanie to rzuca światło na ideologję jednego z najciekawszych odłamów rosyjskiego socjalizmu ludowego drugiej połowy XIX w.; o idejach społecznych i gospodarczych różnych odłamów „narodničestva“, oraz innych kierunków lewicowych, socjalistycznych, anarchistycznych itd. w Rosji w 1860—1880 latach wiele artykułów i materjałów mieści pismo „Katorga i ssylka“; porów. np. artykuły I. B e k k e r a, A. A. K u n k l j a, W. A. T i c h o c k i e g o, I. A. T e o d o r o v i č a i in. w „Kat. i ss.“ o „Dolgušincach“, kierunku, bliskim do socjalizmu utopijnego, zresztą dość trzeźwym w swej działalności praktycznej. — Na osobną uwagę zasługuje praca znakomitego działacza — „socjalisty ludowego“ Sergjusza M e l ' g u n o v a o jednym z najwybitniej-

ideologach — Lavrovie[179]), Černyševskim[180]), Michajlovskim[181]), o wpływie marksizmu na doktrynę „narodników" itp.[182]), o pierwszym uczonym-marksiście w Rosji Mik. Ziberze[183]) i początkach marksizmu w Rosji wogóle[184]). Dość cenne materjały do dziejów ideologji społecznej i gospodarczej różnych rosyjskich kierunków „lewicowych", głównie ludowo-socjalistycznych, w ostatniej ćwierci XIX w., zawiera pierwszy tom wspomnień znakomitego socjalisty-rewolucjonisty rosyjskiego Wł. Burceva[185]). Szereg prac poświęcono znakomitemu ekonomiście Mich. Tuhan-Baranovskiemu, z których najpoważniejszą jest książka N. Kondrat'eva[186]).

Naogół, dzieje poglądów i doktryn społecznych i gospodarczych w Rosji, zwłaszcza kierunków socjalistycznych i spokrewnionych z nimi opracowywano w ostatnich siedmnastu latach dość

---

szych przedstawicieli tegoż kierunku Čajkovskim: N. V. Čajkovskij. Ego religioznyja i obščestvennyja iskanija. Paris, 1929, str. 287.

[179]) P. L. Lavrov. Sbornik statej i vospominanij. P. 1922; „Materialy dlja biografii Lavrova". Pod red. P. Vitjazeva. P. 1921; P. Vitjazev, P. L. Lavrov v 1870—1873 g. Byloe, 1920, XV; tenże, P. L. Lavrov i N. K. Michajlovskij. P. 1921; G. Ladocha, P. L. Lavrov. Russkaja istoričeskaja literatura v klassovom osveščenii, 1927, I, i szereg innych.

[180]) K. Pažitnov, N. G. Černyševskij, pervyj teoretik kooperacii v Rossii. M. 1917 (praca ta wogóle jest cenna, ale twierdzenie autora, że Černyševskij pierwszy w Rosji opracował teoretycznie zagadnienia kooperacji, jest zupełnie mylnem; przed Černyševskim pracował teoretycznie nad zagadnieniami kooperacji w Rosji oryginalny i utalentowany ekonomista Ballin); A. Chomentovskaja, N. G. Černyševskij i tajnye izdanija v načale 60-ych godov. Istoričeskij Archiv, 1919, I; N. M. Bystrova. Letopiś žizni i dejatel'nosti N. G. Černyševskogo. 1828—1889. M. — L. 1933, str. 252+3, oraz szereg artykułów i materjałów w „Kat. i ss." i in. pismach sowieckich; z prac uczonych-emigrantów o Černyševskim na szczególną uwagę zasługuje rozprawa A. Elačiča: Černyševskij i Dobroljubov. Russkij Archiv, Bělgr. XXIV—XXV.

[181]) Najcenniejszą z nowych prac o Michajlovskim jest, zdaje się, książka K. Kolosova, N. K. Michajlovskij, ego dejatel'nost', kak sociologa, žurnalista i pisatelja. P. 1917.

[182]) Em. Jaroslavskij, Marks i revoljucionnoe narodničestvo. Istorik-Marksist. 1933, I.

[183]) M. Slabčenko, N. I. Ziber. Artykuł wstępny do nowego wydania pracy Zibera „Očerki pervobytnoj kul'tury", 1923.

[184]) M. Ljadov, Načalo legal'nogo revoljucionnogo marksizma v Rossii. Front nauki i techniki, 1933, II.

[185]) Bor'ba za svobodnuju Rossiju. Tom I. Berlin, 1923.

[186]) M. I. Tugan-Baranovskij. P. 1923.

szeroko i staranie, chociaż może nierównomiernie. Znacznie mniej i gorzej przestudjowano poglądy i doktryny kierunków zachowawczych, chrześcijańskich i wogóle nie-socjalistycznych, mimo to, że w Rosji w XIX w. był cały szereg bardzo wybitnych i oryginalnych przedstawicieli zachowawczej i chrześcijańskiej ideologji społecznej.

Przedstawieniu poglądów i dążeń społecznych „šljachetstva" czyli późniejszego „dvorjanstva" rosyjskiego w XVIII w. służy kilka nowych prac o projektach szlacheckich przebudowy ustroju Rosji w duchu szlacheckim, wysuwanych w r. 1730 (przy powołaniu na tron rosyjskiej cesarzowej Anny Ivanovny[187]), J. Got'e (Gautier) — o projekcie księcia Šachovskoja nadania szlachcie rosyjskiej szerokiego samorządu stanowego, przedstawionym Katarzynie II w samym początku jej rządów[188]) i wspomniany już wyżej artykuł A. Filippova o kodeksie praw szlacheckich A. Knjazeva (1776 r.[189]); tu należy też zanotować artykuł P. Miljukova o idejach społecznych i politycznych w Rosji, dość wyraźnie kreślący ich rozwój w czasach Katarzyny II[189]a), a również cenne prace wybitnego historyka doktryn społ. i polit. Arkadjusza Fatěeva o idejach społ. i polit. na pocz. XIX w., specjalnie o ideologji słynnego kodyfikatora prawa rosyjskiego Speranskiego itd.[189]b); specjalnie zachowawcze i reakcyjne ideje społeczne i polityczne pierwszej ćwierci XIX w. oświetla w jednostronnym, ale ciekawym, dzięki niektórym nowym faktycznym wiadomościom, artykule N. N. Knorring[189]c); w artykule tym znajdujemy wiadomości o idejach głębokiego myśliciela-konserwatysty Mik. Karamzina, oraz o po-

[187]) Šlachetskoe predstavitel'stvo v konstitucionnych proektach 1730 g. Trudy Belorus. Gosud. Univ. v Minske, 1922, II—III; A. A. Kizevetter. Dvorjanskie političeskie proekty 1730 g. Naučn. Trudy Russk. Narodn. Univ. v Pragě, t. II.

[188]) Pervaja popytka administrativnoj reformy Ekateriny. Proekt kn. L. P. Šachovskogo. Učenye Zap. Inst. Ist. RANION, M. 1924, IV.

[189]) Vopros o pervoistočnike Žalovannoj gramoty dvorjanstvu. Izv. Ak. Nauk. 1926.

[189]a) Kritičeskija zamětki po istorii političeskich idej v Rossii. Naučn. Trudy Russk. Nar. Univ. v Pragě, t. I.

[189]b) Političeskie napravlenija pervogo desjatilětija XIX věka... Sborn. Russk. Naučn. Inst. v Pragě, t. I. i szereg in.

[189]c) Novyja dannyja po istorii reakcionnogo dviženija v načalě XIX v. Na čužoj storoně. Praha, 1925, XIII.

glądach głosiciela ciemnej reakcji, t. zw. „mrakoběsija" Magnickiego; szkoda tylko, że autor nie przeprowadził należycie rozgraniczenia między konserwatyzmem Karamzina, a reakcjonizmem gnębiciela oświaty i kultury Magnickiego.

O dążeniach społecznych i gospodarczych „dvorjanstva" w połowie XIX w., w przeddzień uwolnienia włościan od przytwierdzenia pojawiły się dwie bardzo ciekawe, ale wyraźnie tendencyjne prace — N. Tichonova[190]) i N. Drużinina[191]).

Prac, omawiających poglądy i doktryny społeczne i gospodarcze najwybitniejszych konserwatystów rosyjskich XIX w., pojawiło się bardzo mało. Przedewszystkiem zasługuje tu na wspomnienie praca Mik. Berdjaeva o Konstantynie Leont'evie (1831—1891), niezwykle oryginalnym rzeczniku arystokratyczno - monarchistyczno - chrześcijańskiej ideologji społecznej, który w końcu doszedł do idei sui generis socjalizmu konserwatywno-monarchistyczno-chrześcijańskiego. W poglądach tego dziwnego i dopiero dziś ocenionego myśliciela rosyjskiego było wiele z tych myśli i prądów, które obecnie zaczynają szerzyć się w Europie (jak faszyzm, hitleryzm, eurazjanizm, „młodorosijstvo" itd.), z tą jednak różnicą, że ideje Leont'eva były głębsze i moralniejsze[192]).

Pojawiło się też kilka nowych prac o słowianofilach moskiewskich, których ideje są obecnie bardzo cenione przez „elitę" emigracji rosyjskiej i mają wielki wpływ na rozwój nowych prądów społeczno-ideologicznych wśród Rosjan[193]); ukazał się też artykuł o poglądach społecznych Mik. Strachova, ideologa t. zw. „počvenničestva", który zajmuje pośrednie miejsce między konserwatywnym słowianofilizmem, a socjalistycznem „narodničestvem" (do „počvenników" należał i był ich głównym reprezentantem także Teodor Dostoevskij[194]).

---

[190]) K charakteristike dvorjanskoj ideologii nakanune padenija krepostnogo prava. Naukovi Zapysky Nauk.-Dosl. Katedry ist. ukr. kul't. Chark. 1927, N. 6.

[191]) „Žurnal zemlevladel'cev". 1850—1860. „Trudy Inst. Ist. RANION". M. 1926, I; dalszy ciąg w „Učen. Zaj. Inst. Ist. RANION", M, 1927, II.

[192]) Konstantin Leont'ev. YMCA—Press, Paris 1926.

[193]) B. E. Nol'de. Ju. F. Samarin i ego vremja. Paris, 1926; B. A. Evreinov. Ju. F. Samarin v Pragě. Sborn. Russk. Inst. v Pragě, t. I; Ju. Grabbe. A. S. Chomjakov. Voskr. Čt., 1929 i osobno: Warsz. 1929, itd.

[194]) N. N. Strachov. Ibid. 1929, nr. 14 i 15.

Kilka prac w ostatnich latach poświęcili różni autorowie emigracyjni światopoglądowi wybitnego filozofa rosyjskiego Włodzimierza Solov'eva (1853—1900), który kładł szczególny nacisk na potrzebę przebudowy społecznej na podstawach chrześcijańskich i przez jakiś czas był katolikiem (przeszedł tajemnie z prawosławia na katolicyzm, ale pod koniec życia wrócił do prawosławia). Pod redakcją L. Kobylińskiej-Ellis wydano wybór niektórych części z dzieł W. Solov'eva, omawiających kwestje społeczne, kościelno-polityczne itd. w tłumaczeniu redaktorki, z jej komentarzem i wstępem, charakteryzującym światopogląd W. Solov'eva [195]). Wydanie to jest, bezwątpienia, bardzo cenne, ale wyraźnie jednostronne, gdyż ignoruje ewolucję poglądów Solov'eva, zbyt mocno podkreśla jego „katolicyzm" (charakterystyczny w rzeczywistości tylko dla jednego okresu jego działalności) i ignoruje ostatnie najcenniejsze dzieła Solov'eva.

Na emigracji ukazało się też kilka prac o poglądach społecznych L. Tolstoja i F. Dostoevskiego.

---

[195]) Monarchia Sancti Petri. Die kirchliche Monarchie des heiligen Petrus als freie und universelle Theokratie im Lichte der Weisheit. Aus den Hauptwerken von Wladimir Solowjew systematisch gesammelt, übersetzt und erklärf durch L. Kobylinsky-Ellis. Mainz 1929.

BIBLIOTEKA NARODOWA BN

в-ка ст. ИМК
Гонин
4.05.1993

BADANIA Z DZIEJÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH

Dotąd ukazały się następujące numery: Cena zł.

1. Fr. Bujak, *Narok.* Przyczynek do ustroju Polski piastowskiej. 1925, str. 40. . 1,80
2. St. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku.* Z mapą. 1925, str. 130. 7,50
3. Fr. Persowski, *Osady na prawie ruskiem, polskiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej.* 20 figur w tekście i 3 mapy. 1926, str. 160. . . . . 8,—
4. S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku.* Z przedmową prof. Fr. Bujaka. 1928, str. VIII i 328. . . . . 15,—
5. J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV wieku.* 1929, str. 157+3 nlb. i mapa. . . . . 9,—
6. M. Ungeheuer, *Stosunki kredytowe w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku.* Z mapą i przedmową prof. Fr. Bujaka, zawierającą życiorys autora. 1929, str. VIII i 298. . . . . 12,—
7. R. Zubyk, *Gospodarka finansowa m. Lwowa w l. 1624—1635.* 1930, str. IV i 496 15,—
8. R. Grodecki, *Początki immunitetu w Polsce.* 1930, str. 96. 4,80
9. T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego.* Z mapą. 1930, str. 96. . . . . 9,—
10. A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w l. 1450—1586.* I. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Z przedmową prof. Fr. Bujaka. 1932, str. VIII + 112* + 299 + 2 nlb. 12,50
12. K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku.* Z 3 mapami i przedmową prof. Fr. Bujaka. 1932, str. VIII + 256. 12,50
13. S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w l. 1701—1914.* 1934, str. VIII+176*+244 12,50
15. E. Tomaszewski, *Ceny w Krakowie w l. 1601—1795.* 1934, str.VIII+88*+350 12,50

W druku znajdują się:

11. A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w l. 1450—1586.* II. Zniszczenia wojenne i pożary.
14. J. Pelc, (przy współudziale I. Grodeckiej), *Ceny w Krakowie w latach 1390—1600.*
17. W. Adamczyk, *Ceny w Lublinie w XVI, XVII i XVIII wieku.*
18. A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego.*

W przygotowaniu:

16. J. Bieniasz, *Ceny w Krakowie w latach 1796—1914.*
J. Pelc, *Ceny we Lwowie w XV wieku.*
W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku.*
S. Siegel, *Ceny w Warszawie w latach 1701—1815.*
J. Pelc, *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku.*
T. Furtak, *Ceny w Gdańsku w latach 1701—1815.*
A. Gilewicz, *Studja z dziejów miar i wag w Polsce.*
R. Werchracki, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce w l. 1587—1648.*
S. Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce w l. 1649—1696.*
J. Szewczuk, *Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772—1848.*
T. Lutman, *Studja nad dziejami handlu Brodów w latach 1773—1880.*
M. Wąsowicz, *Kontrakty lwowskie w latach 1676—1686.*
S. Pazyra, *Studja z dziejów miast mazowieckich.*

Do nabycia w składzie głównym: **Kasa im. J. Mianowskiego,** Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej: Warszawa – Nowy Świat 72, oraz w **Administracji „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych“,** Lwów, ul. Mickiewicza 5 a II p.

BN
BIBLIOTEKA NARODOWA
1512488

